

յութեամբ ապրիլ եւ այս կակտառիթ
եւ ողբայի վտանգէն կրնան աղասուիլ
եթէ պատականութիւնը բոլորովին թափ
նեղուի գիմեն Հայաստանեալց մայքենի
առաքելական Եկեղեցւ ոյ ծոցը ուր ոչ
միայն փրկութիւն կդանեն ակտարա-
կոյս ինչպէս գտած եւ մեզ ուսուցած
են մեր եւ նոցա պաշտած Ս Հարք այլ
եւ Հայութիւնը՝ թեթեւ վտանգներ
անգամ եթէ պատահին քայլ եւ այն-
ովէս գարձեալ ապահոված է կործա-
ռենէ եւ եթէ իմիսիրու եւ իմի հագի
միանամբ փոքրիկ բաժանումները եւ ո
մէջ առնղով առելի կզօրանամք եւ կօդ-
տու բմք բայ սանդին մարզ որ իրաց
ծովագութիւն պիտի առաջնական ո-
ւ ունակ ու առանձնական ու պատշաճ ու-
ստումնաւ ու ուս զարդ մասն ուղար-
կացնաւ մասն ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ուղար-
կացնաւ մասն ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ուղար-
կացնաւ մասն ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ուղար-
կացնաւ մասն ու սահմանական ու պա-

Հ Յ Ո Վ Մ Ի Ս Կ Ա Ն Ե Կ Ե Պ Ե Տ Ւ Ն

Ո Չ Ե Կ Ս Ե

Ա Ա Բ Ա Ղ Ա Կ Ա Ա Ա Ն Ա Վ Ա Յ Ա Զ Ա Խ Ա Վ Ա Յ Ա Զ Ա Խ
(Ե - Հ - Յ - Վ - Շ - Ր - Դ) բայգով շաբ-
անակները մասն ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ու սահմանա-
կան ու պատշաճ ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ու սահմանա-
կան ու պատշաճ ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ու սահմանա-
կան ու պատշաճ ու սահմանական ու պա-
տշաճ ու սահմանական մասն ու սահմանա-
կան ու պատշաճ ու սահմանական ու պա-

սրտերու միովոխականութեանը յար-
մարցուած որ աւելի ալ մնասակար է
Յիրաւի այն ամենայն կիրքերը՝ որ աղ-
գաց եւ ժողավրդոց կառավարութեանը
մէջ կրթատան՝ կերեւան նաև Եկեղե-
ցոյ կառավարութեանը մէջ ու ինչ-
պէս որ շատ մարդիկ աշխատեր են ու
կաշխատին որ աղգութիւններն ու կա-
ռավականօրէն շփոթեն նոյնովէս աշ-
խատեր են որ Եկեղեցեցին ալ իւր կառա-
վարութեանը հետ շփոթենու
Այս ժամաբը եւ աշխատութիւնը մե-
ծածիծ վնասներ ըրած է մասն զի ոչ
միայն կրկարանայ առով Եկեղեցցոյ բո-
յոր այն մասը՝ որ Եկեղեցական դասա-
կուրդութեան մէջ չմաները այլ եւ այն
դասակարգութեան մէջ չափագանց եւ
վառառուղից զարծունէութիւն մը կաւե-
րունայ բայց յայնմանէ ինքն խոկ Եկե-
ղեցին տարտառութեամբնի իւր դասակար-
գութեան եւ կառավարութեան յան-
ցոնքներուն Այս ամսպիսի ծանր պա-
րագայ է զոր կարծէ ամենայն ծանքով
դադրեցնելու տշխատի Խնչպէս որ
ի քաղաքական կարգի արեւմունան պա-
գերը վերջապէս հասկընալով՝ որ իրենք
փոխանակ իրենց օգտին համար կառա-
վարուելու՝ միայն իրենց մեծաւորաց
օգտին համար կրտսավարուին ոտք ե-
լան որ նորէն ձեռք ձգեն իրենց իրա-
ւունքներն ու ինքնօրինութիւնը՝ ըստ
բնական սկզբանց խոհական տրամարա-
նութեանց նոյնովէս ալ ի կրօնական
կարգի արեւմունական Եկեղեցին պարտա-
կան է տմբովիկ իւր մէծաւորաց իշ-
խանութիւնը իրեն սկզբան ահազ գտկան ժահ-

մաններուն մէջ նորիէն կենդանութեան գործունէութիւնը պարացընել մինչեւ նորա խիստ հեռաւոր անդամներուն մէջ, եւ ինքինքը կառավարել ըստ գերբնական ոկղրանց աւետարանին Եթէ զանազան ազգեր այնչափ խելացի գանունցան որ չեն ուզեր այսու հետեւ իրենց կառավարութիւններուն քաղաքական սահմանացը տակը մնալ եւ ամենայն կերպով կջանան կարգի մը մէջ գնել այս գործովութիւնները, պէտք է որ եկեղեցին առ չհանի այսու հետեւ իր կառավարութենէն սահմանեւ չափ ընդունելու, այլ իւր սեպհական վիճակը ու կարգը ձեռք ձգէ։ Արդ եկեղեցւոյ սեպհական կորպը եւ գրութիւնը՝ ըստ ինքեան իւր նախնական վիճակն է, վասրն զի մինչեւ տառքելոց կհանի այն, եւ ի ձեռն առաքելոց մինչեւ ի Քրիստոս առջան ձեռն վեց ձրձն նայով Խոկղբան անդ եկեղեցին համարակառետութեան պէս բան մի էր՝ ոչ միայն անով որ այն ժամանակի քրիստոնեանները անշահանէր ու եղբայրական սիրով միացած էին իրարու հետ այլ եւ անոր համար որ աւետարանը կրօնական հեղինակութեան միշտ նշանակութիւնը որոշած էր։ Ամեն ժամանակ եկեղեցւոյ գլուխուր վարդապետները անոնք անդամ որ աւելի միապետական հոգւով մեծած էին, անուանած են եկեղեցին հոգեւոր համարակապետութիւն, Նոյն խի մէկ գարուն մէջ ծըլա վիւզէու կարգինան անդամ գրած էր թէ։ Ամենայն գարուն մէջ եկեղեցւոյ ամենայն մասնակութիւնը միշտ էր կառավարէր, եւ ասով քառական կհատատուի թէ եկեղեցին ամեննեւին միապետութիւն չէ։ Նիկողոյոս Ապառակը (858—867) առաջնորդ եղաւ որ Խմբուրոսի սուտ կոնդակագիրքը սկսաւ բանի բերել, պատին առաջնորդիւնը միապետական իշխանութեան գարձննել, անով եկեղեցւոյ նախնական սահմանադրութիւնը փոխել, եւ այնպէս յետագալ այլավանիւթիւն իւներուն գուռ բանալ⁽¹⁾ և Առաջիշտ կողմանէ, եթէ եկեղեցին ըստ ինքեան եւ յԱռաքածային իշխանութիւնը միապետութիւն լինէր, յայտնի բան է որ մէկ պապին մեռնելէն մինչեւ նորա յաջորդին բնարութեան ժամանակը անցած միջոցին իրայն Հոգած Վանական վանական վանական

մէջ ընդունուին ոչ միայն հաղիսկապոսունք այլ եւ քահանաւոք իւս սարկաւագունը, կընդունուեին նաև հասարակ աշխարհականներ։ Եութ հին յիշատակարանները այս բանին կիմկային ակար առարակութիւնը միշտ էր մինչեւ Թէ՛ դարը պատերը անգամ եկեղեցւոյ մէջ իրենց իշխանութիւնը միշտ ի գործ դրեր են ժողովներով եւ եկեղեցական կանոնադայն։ Եւ որովհետեւ այն առենին ժողովներուն մէջ կգրտնուեին ոչ միտյն եւլիսկապունները եւ քահանանները ու ուրիշաւագները, հապատ նաև համարակ հաւատացնալը ըսել է թէ եկեղեցին այն ժամանակը ինքինքը կիառավարէր, եւ ասով քառական կհատատուի թէ եկեղեցին ամեննեւին միապետութիւն չէ։ Նիկողոյոս Ապառակը (858—867) առաջնորդ եղաւ որ Խմբուրոսի սուտ կոնդակագիրքը սկսաւ բանի բերել, պատին առաջնորդ միապետութիւնը միապետական իշխանութեան գարձննել, անով եկեղեցւոյ նախնական սահմանադրութիւնը փոխել, եւ այնպէս յետագալ այլավանիւթիւն իւներուն գուռ բանալ⁽²⁾ և Առաջիշտ կողմանէ, եթէ եկեղեցին ըստ ինքեան եւ յԱռաքածային իշխանութիւնը միապետութիւն լինէր, յայտնի բան է որ մէկ պապին մեռնելէն մինչեւ նորա յաջորդին բնարութեան ժամանակը անցած միջոցին իրայն Հոգած Վանական վանական վանական

(1) «Երաւունը եւ Պարու Նպիսկովոսաց եւ բանայից» (Droits et Devoirs des évêques et des prêtres), էջ 476.

(2) Տես Յանուարի զիրը «Ցաղակս Պապին եւ Ժողովի նորա», էջ 102—108։

կան կտռավարութիւն պիտի չլինէր, ոյլ հարազատ հպատակները հարազատ մեծաւորին անզը պիտի բռնէին, եւ հարազատ մեծաւորը, իշխանութեան անհրաժեշտ աւանդապահը, որ միայն պիտի կարենար կառավարել յԱստուածային իրաւանց՝ մէջանզը չէր գանուեր, անով դիւ ըին կը լինէր թանձրամիտ անձանց խարուիլը՝ որ ոչ թէ մարդուն իշխանութեանը կնային այլ թէ ովէ այն իշխանութիւնն ունեցազը, բայց ծանրագուռ մարդիկ անով չէին խարուիր, Արդ պապերուն զահակալութեանը պարապոյ միջոցները հաշուի պանելով՝ կաեսնեմք որ Կելեատինս Գերկու տարուան պարապ միջոցէն եարը ընտրուեցաւ, Գրիգոր Փերեք տարիէն, Նիկողայոս Դ գրեթէ մէկ տարիէն, Դարձեալ, Նիկողայոս Դ պապէն ետև երկու տարի ու երեք ամիս պարապ միջոց եղաւ, Յենեցիկուս ՓԱ, պապէն եարը տասնըմէկ ամիս եւ Աղեմէս Ա պապէն եղաւ, երկու տարի ու չորս յամիս ըսկէ թէ առանըմէկ տարի ամենեւին կանաչագորութիւն եղած չէ՝ միայն վեց գահ հակալութեան (միջոցներուն), Այս այդանդակ պարապային ամեն մարդու ալ խելքը կհասնի, եւ նոյն պարապան բարովին կփճանայ՝ եթէ եկեղեցւոյ կառավարութիւնը իրաք միապետական յըտինի.

Բանամք աւետարանը՝ Մտաթէսոփ ՓԲ, գլխոյն մէջ կաեսնեմք յայտնապէս որ նախ Քրիստոս չի բաժներ առաքեալները եկեղեցիէն, երկրորդ՝ համահաւաքեալ եկեղեցւոյ կուտայ իւր իշխանութիւնները, երրորդ՝ եկեղեցի ըսկով

կհասկրնաց իւր բոլոր աշակերտաց ընկերութիւնը, եւ ոչ թէ միայն քանի մը անձինք, եւ յիրաւի, տես ինչ կրսէր ինքն իսկ Քրիստոս իւր աշակերտներուն, «Եթէ քաւ եղբայրներէդ մէկը մեղանչէ քեզի գէմ», զնա յանդիմանէ զինքը, երբար գու ու նա մինակ էք, եթէ մտիկ ըրաւ, վաստորկեցար եղբայրգ, եթէ մարկ յընէ, առ հետզ մէկ երկու անձինք, որպէս զի երկու կամ երեք վկաներու խօսքնի ամեն խօսք հաստատուի, եւ եթէ անոնց ալ մտիկ յընէ, եկեղեցւոյն ընէ, իսկ եթէ եկեղեցւոյն ալ մտիկ յընէ, քեզի համար թող այնպիսին հեթանոս եւ մաքսաւար համարուի, Ճշշմարիա կրսէմ ձեզի, ինչ որ դուք երկուս վրայ կապէք կապուած լինի երեկնը, եւ ինչ որ երկրիս վրայ արձրեկէք արձրեկէք արձրկուած լինի երկինքը, Այս ալ կրսէմ ձեզի, եթէ ձեզնէ երկու հոգի երկրիս վրայ միաբանին, ինչ բան ալ որ ինդրեն՝ պիտի ընդունին իմ Հօրէս որ երկինքն է, վասն զի ուր որ երկու կամ երեք հոգի հաւաքուած լինին իմ աշնունդին են նոցա մէջն եմ».

Քաջայայտ է ար Քրիստոս այս խօսքին մէջ կուտայ կապելու ու քակելու, դատապարտելու եւ արձակելու իշխանութիւնը, բայց որո՞ւ կուտայ արգեօք, բանի մը աշակերտներուն միայն եւ զանգնը կրնարէ՝ ուրիշներուն գլուխ կընէ, Այս Արգեօք իւրաքանչիւր աշակերտաց զման զատ զարձեալ ոչ Բոլոր իւր աշակերտացը կուտայ այն իշխանութիւնը՝ առանց բացառութեան, ըստ որում նորա ընկերութիւն մը եկեղեցի մը կկազմեն, եւ այս ընկե-

րութիւնը՝ այս եկեղեցին է որ միակ առանդապահ է այն իշխանութեանը *):

Յիրաւի բնական բան է որ ամենայն ընկերութիւն կարող է գասապարտել եւ արձակել. եթէ օրէնքը արդար է եւ արդարութեամբ ի գործ գրութիւնատաւորին երկրիս վրայ կապածը երկինքն ալ կապուած է, երկրիս վրայ արձակածը՝ երկինքն ալ արձրկուած է. վասն զի արդարութիւնը երկու տեսակ չկրնար լինել: Ճշմարիտ է որ մէկ աշակերտ մը կարող է ուրիշ աշակերտ մը վարել գուրս հանել իւր առջեւէն. բայց բոլոր ընկերութենէն իրօք գուրս ձրգուելու համար՝ նոյն ընկերութեան գատաստանը հարկաւոր է. ապա ուրեմն աշակերտաց ընդ հանուր ժողովը պիտի վճռէ իրենց վերաբերեալ խնդիրները, եւ նորա վճիռը երկինքն ալ պիտի հաստատուի. վասն զի կարելի բան չէ որ ամենքն ալ խարուին, եւ մասնաւորաց կիրքերը չեն կրնար հասարակաց արդարութիւնը ոչնչացընել: Միայն մէկ տեղ հաւաքուած աշակերտները կրնան օրինաւորապէս հեթանոսի տեղ զնել զմէկը եւ իրենց ընկերութենէն գուրս հանել: Աւրեմն վարդապետական անխալութիւնը եւ կառավարչական իշխանութիւնը տրուած են եկեղեցւոյ՝ իրեւ ընկերութեան աշակերտաց Քը-

րիսասոփի եւ ոչ թէ արուած է գլխաւոր մեծաւորաց մասնութեան ինքնիշխան մէկ ժողովակին:

Արդարեւ հեռու է մեղնէ՝ եկեղեցւոյ մէջ հաւասարականութիւն սովորեցրնելու միորը, եւ կամ զամենքը հարթ հաւասար ընելու ջանքը՝ մինչդեռ Քրիստոս չէ կամեցեր այդ հաւասարութիւնն ընել: Ատայդը այս է, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք, որ Քրիստոս գասակարգութիւն մը հասաւած է իւր եկեղեցւոյն մէջ. բայց այս ալ նոյնպէս սոոյզ է, որ նա այն գասակարգութիւնը միայն չէ բրած իրեն եկեղեցին: Ապա ուրեմն եկեղեցական գասակարգութեան անգամները մեծ կամ փոքր իշխանութեան մաս մը ընդունած են այն գասակարգութեան մէջ աւելի կամ պակաս բարձր տեղ մը բռնածներուն նայելով. եւ սուրբն Յովհանն Առկերերան շատ իրաւացի կերպով գիտողութիւն կրնէ այս բանիս վրայ Մատթէոսի աւետարանին վերայիշեալ խօսքը մեկնած ժամանակը *): Բայց այս ըսել չէ թէ հասարակ հաւատացեալները իրաւունք չունին եկեղեցական գասակարգութեան անգամներուն հետ ի միասին գործունեաց կերպով խառնուելու եկեղեցւոյ կառավարութեանը: Նոքա իրօք մասն են եկեղեցւոյ թէպէտ եւ անօր մեծաւորները չեն, իրօք եկեղեցւոյ մէջ կապրին, թէպէտ եւ սոորնագոյն կարգերու մէջ, եւ այս իրական կեանքը որ եկեղեցւոյ մէջ ունին՝ բաւական է այս բանիս որ ինչ-

(*) «Ապա ուրեմն իշխանութիւն Թողութեան մեջաց առափեցն տուաւ, եւ եկեղեցեցն՝ զորս նորայի սոուծոյ առարեալը հաստատեցին, եւ հայուապասաց՝ որք մեռնազրութեամբ զնոսա փոխանակեցին»: Ս. Կիսոր, Թուղթ ՖԵ:

(*) Ճառ ի սուրբն Մատթէոս, ՊՅ:

որ եկեղեցւոյն առանդուած է՝ չկարենայ նոցա ձեռքէն առնուիր որովհետեւ եկեղեցւոյ անդամք են:

Թէ աւետարանին մէջ եւ թէ տռաքելոց թղթերուն մէջ երբօր խօսք կը լինի եկեղեցւոյ վրայ, ոչ թէ միայն սրբոյն Պետրոսի միայն տռաքելոց, միայն եպիսկոպոսուց, միայն քահանացից միայն սուրբաւագուց վրայ է, հաւա նաև աշխարհականաց եւ հաւարակ հաւատացելոց: Եկեղեցւոյ աւետարանական սահմանը այս է. «Եկեղեցին է ժողով կամ ընկերութիւն հաւատացնելոց, այս ինքն ամենայն աշակերտաց Քրիստոսի.» Եւ այն պարաւուրութիւնները որ կշնորչէ եկեղեցւոյ ամենայն հաւատացելոց կիերարերին թէպէտ եւ զանազան աստիճաններով, եւ ոչ թէ հովհաններուն միայն այս է աշխատեղեցի բառին նշանակութիւնը. Եւ ը դհանբառէս կամ պէտքական կամ կանուշին եկեղեցին ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բոլոր մասնութոր եկեղեցեաց միարանութիւնը կամ հաւարումը: Վենք այս կեար ամենայն կերպով հաւատառուն կհամարիմք: Եւ չեմք տարակուսիր որ նոյնպէս կըհամարի ով որ ուշադրութեամբ կարդացած է նոր կտակարանը: Եթէ առոր մրաց երկրայտութիւն մը ծագելու լինի, իսկրայն կփարատի տռացիս կայ վկայութիւններով: Վասնեւ մ. 9,

18: Գոշ. Ե. 28: Ա. Պէտր. Ե. 13: Հառիք. մ. 2: 23: Ա. Կայն. Ա. 2: մ. 9: 19: Ա. Կայն. Ա. 1: Ա. եւ Բ. Թէպաղ. Ա. 1 եւ կ. Թէպ. 2: Կ. Յուլ. 6: 9: 10: Յ. յուն. Բ. 1: 7: 11: 17: Ա.յո միարութիւնները

բացարձակագէս անկարելի է հասկրնալ՝ եթէ աշխարհականները գուրս ձգուին եկեղեցւոյ սահմաննեն, եւ եթէ եկեղեցին ոչ է ժողով կամ ընկերութիւն ամենայն հաւատացելոց:

Միայն այս կերպով հասկրցուած է եկեղեցւոյ նշանակութիւնը նախնի դարուց հայրապետաներուն գրուածոցը մէջ: Սուրբն Երանոս կըսէ թէ բոլոր հաւատացեալք աւանդապահէն հաւատոյ եւ առանդութեան: «Հաւատան եւ աւանդեն:» (1) Տերուովանոս այս առաջարկութիւնոս ըրած է: Աւրանօր երեր ու մանը, եկեղեցիք է, թէպէտ եւ աշխարհականը: Սուրբն Կիոպրիանոս ոչ միայն եկեղեցւոյ ակտական սահմանին մէջ կմոցնէ բոլոր հաւատացեալները, եւս եւ աշխարհականները հաւա նաև անոր կաւագարութեանը մէջ: Այս բանս կհաւատառէ նորա մէկ թուղթը առ հատմէական եկեղեցականս: «Այս պէտ աշա միարանութեամբ խորհրդոց ընդ եպիսկոպոսուց, քահանայից, սարկաւագուց, խոստովանովաց, նմանապէս եւ առաջիկոյ աշխարհականաց, տհանել զանկելոցն զգասասառան»⁽²⁾: Աւորիշ տեղ այս սահմանը կուտայ եկեղեցւոյ որոշ կերպով: «Փողովուրդ միացեալ բնդ քահանային, հօտն միարաննեալ ընդ հօմուլի իւրում»⁽³⁾: Սուրբն Ապոտառոս Միեւիացի այսպէս կհամարէ եկեղեցւոյ անդամները: «Եպիսկոպոսունը, քահանայք, սարկաւագունը,

(1) Գիրք Բ. ընդդմ. Հերմուած. Գր. Բ:

(2) Կիոպրիանոսի թուղթ 1.Ա:

(3) Գիրք Բ. ընդդմ. Պարմենիանոսի:

պաշտօնեայք եւ Հաւատացելոց բազմաթիւնն (Turban fidelium) 4) : Առւրըն Հետպողիսոս կըսէ նոյնովէս՝ թէ եկեղեցւոյ մարմինը կկազմեն ոչ միայն եւ պիտիոպոսն, քահանայք եւ սարկաւագունք, Հապա նաև ժողովուրդն: Խսիդորոս Պեղուացին այս սահմանը կուտայ եկեղեցւոյ: Ժողով սրբոց միարանիւց ընդ միմեանս ստոյք Հաւատավ եւ գերագոյն եղանակաւ վարուց⁽²⁾): Նիկողայոս Ա. եւ Աննովիկենտիս Գ պապերն անգամ կըսեն թէ և եկեղեցին է կաթուզիկեացց կամ թէ Հաւատացելոց Հաւարումի: Եւ այս սահմանը ընդունած է Ատուերանեան ժողովներուն մէկը: Նոյնովէս բացայալոյի Ագուինացւոյ խօսքը՝ թէ և եկեղեցին է ժողով կամ ընկերութիւն Հաւատացելոց նման է քաղաքական ընկերութեան: Վասն զի խնդիրն դաւրս էին բայց կառավարութենէն զուրս չէին վասն զի կառավարութիւնը այն ժամանակները խառնուած ու միացած չէր գասակարգութեան հետ, ինչպէս որ խառնուեցաւ երը որ ամեն բան կեզրոնացաւ եկեղեցւոյ գլուխաւորաց վրաց⁽³⁾):

Լօնուայ բազմաթիւ եւ անժխտելի վկացութիւններով կՀաւատաւէ՛ թէ մինչեւ Տրիդենտեան ժողովը եկեղեցւոյ երեւելի վարդապետները այս սահմանը սուած են եկեղեցւոյ⁽⁴⁾): Նոյն սահմանը պահուած է նաև Տրիդենտեան ժո-

ղովէն եւոքը նիւթապէս միայն եւ այն պիսի այլափոխութեամբ՝ որով արգէն վազուց բոլորովին խանգարուած էր անոր հոգին:

Խնչովէս որ յայտնի կերեւի այն ճառաէն՝ զոր զրած է Յլէօրի եկեղեցւոյ վիճակին վրայ առաջին վեց դարերուն մէջ, եկեղեցին ինքինքը կառավարուծ է բօվանդակ այն միջոցին այս մաքով՝ որ իւր բոլոր անդամները, նաև աշխարհականները, գործունեայ կերպով կզանուէին անոր վերաբերեալ ամեն զործերուն, նաև անոր կառավարութեանը մէջ եկեղեցւոյ գասակարգութենէն դաւրս էին բայց կառավարութենէն զուրս չէին վասն զի կառավարութիւնը այն ժամանակները խառնուած ու միացած չէր գասակարգութեան հետ, ինչպէս որ խառնուեցաւ երը որ ամեն բան կեզրոնացաւ եկեղեցւոյ գործոցը մէջ: Դարձեալ, նորագարձ բարբարոս ազդաց տգիտութիւնը մէջ էր եւ նախնի Հաւատացելոց մէջ անտարբերութիւնը օրէ օր աւելանալու վրայ էր: Այս երեք պատճառները այն ինքն Հաւատացելոց

(1) « Յաղակ իւզոյն օծութեան », թ. Ա:

(2) Դիրք Բ. Թուղթ Միջ. առ թէովախոս եպիսկոպոս:

(3) Բաժ. Ա. խնդ. Ա. յօդ. Բ. եւ « Մելիքութիւն Հանգանակին հաւատոյ:

(4) Հատ. Ա. էջ 663 եւ որ զինի: — Տես Հատ. Բ. էջ 632: — Հատ. Գ. էջ 249:

(1) See « Յափշտակութիւնը պապից եւ հայի կոպուաց » (Usurpations des papes et des évêques, par I. — J. Brethé) Փարփիդ, 1864:

բազմութիւնը, աղիտութիւնը՝ եւ անտարբերութիւնը, ստիպեցին դհայրաւպեաները այնուհետեւ բռլոր հաւատացելոց կարծիքը չհարցընելու։ այլ միայն գլխաւորներունը, որ այն ժամանակը գրեթէ ամենուն պատգամաւորներն էին։ Տոկետնի չօրրորդ ժողովայն գործոց մէջ անգամ կաեմանեմք ՅՅՅին որ այս կերպով որոշուած է գաւառական ժողովոյ ձեւը։ Յետ եպիսկոպոսաց քահանայից եւ սարկաւագաց ի ներքս մաւծցին աշխարհականը, դորս ժողովն արժանիս համարեսցի առաջիկայ լինելոյ նմին։⁽¹⁾

Վերջերը այս կարգն ալ խափանեցաւ։ Նոյն պատճառներով՝ որոնցմավ աշխարհականներուն ամենը չէին կրցած ժողովի մէջ մանել՝ վերջաղէս ամենը ալ ամեկից դուրս մնացին։ Մասնաւոր եկեղեցիներուն կողմանէ գաւառական ժողովոց մէջ նոցա եկեղեցականները միայն երեւցան։ Եւ այնուհետեւ հասարակ հաւատացեալները գործնական կերպով գորս ձգուեցան եկեղեցւոյ կառավարութեան որ եւ իցէ մասնակցութենէն։ Եւ եղան հասարակ հապատակները որ գրեթէ կրաւորաբար պէտք էր հաւատացին։

Աակացն իշխանները յահան չառին բոլորովին գորս մնալ, Մէկ կողմանէ նոցա փառափրութիւնը, որով կուզէին հասարակ ժողովրդոց տեղը բռնել՝ որք բառ աշխարհական կարգի իրենց ուժիկներն ու ծառաներն էին, միւս կողմանէ եպիսկոպոսներուն գէմ նախան-

ձր՝ որոց իշխանութիւնը երթալով կրմեծնար նաեւ աշխարհական կերպութ, եւ ամեն մէկը մէկ մէկ իշխան գարձած էին, եւ իշխաններուն սիրալ վախ անգամ կձգէին իրենց կալուածներուն մէջ, պատճառ կինեին իշխանաց ժողովներուն մէջ ներկայ գանուելու։ Եւ հօն պահպանելու իրենց իրաւունքներուն եթէ ոչ խկութիւնը՝ գոնէ շուրը եկեղեցական գործոց մէջ, ևտքերը այս ալ պատահեցաւ որ նոցա ներկայութիւնը պարզ արարողութիւն մը գարձաւ, կամ աւանդութեամբ եկած ոռվորութիւնն եւ այն միայն տառ համար որ աշխարհական իշխանութեան իրաւունքները պահպանուին՝ եթէ յանկարծ հոգեւորական իշխանութիւնը այն իրաւունքը պակսեցրնել կամենար, բայց այս յայտնի է որ ամենեւին խնդիրը հոգեւորական իրաւունց վրայ չէր, եւ անոր համար չէր նոցա ներկայանալը, քրիստոնէական ճշմարիտ հասարակութիւնը վերցուած եւ անոր աեղը պարզապէս քաղաքական հասարակութիւնը բռնած էր, որ յետոյ այնչափ վնասներու պատճառ պիտի լինէր, քրիստոնէական հասարակագետութիւնը վաղուց մեռած էր, եւ այնուհետեւ եկեղեցւոյ սահմանը բացարձակապէս ժողով հաւատացելոց անուանելու իրքեւ հնութիւնը մը միայն կապահուէր՝ առանց գոյական մէկ բանի, վասն զի իրօք եկեղեցին ուրիշ բան չէր գարձած՝ եթէ ոչ ժողով հոգուաց եկեղեցւոյ։

Այս երկրորդ սահմանավա եկեղեցին ոչ եւս էր հին առենի քրիստոնէական

(1) Եպիսկոպոս, Բառ, Ա, սկզբան 4704:

Հասարակապետութիւնը, Հազար աղ-
նուագետութիւն:

Եթուակն ըսելով՝ եկեղեցւոյ այս նշանակութիւնը երկար չքշեց արեւմուտքին մէջ, նախ անոր համար որ խններորդ գարեն եռքը Խախտորեան սուտ կոնդակները տգետ ու պարզամիտ ժողովրդոց մոքին մէջ այս շփոթ բայց իրական գաղափարը տպաւորեցին՝ թէ եկեղեցին միապետութեան ողես բան մի է. երկրորդ ասօր համար՝ որ սոսրին կարգի եկեղեցականք հարկաւ մէկ կողմէն հասարակ հաւատացելոց մէջ կեցած, որ ոչ ոչ ունէին եւ ոչ կարողութիւն եկեղեցական գործոց մէջ մտնելու, մէկ կողմանէ ալ եղիսկողոսներուն ձեռքին տակը՝ որ զանոնք ծառայի տեղ կղնէին՝ հարկաւ մէջտեղէն ողիսի վերնային, ու եկեղեցւոյ կառավարութեանը մէջ պիտի չմտնէին, զոհ լինելով՝ հասարակ հաւատացելոց պազգութիւնը եւ եղիսկողոսնաց փառամոլութեանը։ Խնագէս որ հասարակ հաւատացեալները կառավարութենէն գուրս ձգուած էին՝ միայն անոր համար որ եկեղեցական գասակարգութեան հետ մաս չունէին, նոյնպէս ալ քահանայի եւ սոսրին պաշտօնեաց եւս դուրս ձգուեցան, վասն զի եղիսկողոսները գրած էին մոքերնին թէ նոքաքահանայական կարգի իշխանութիւնը միայն ունէին եւ ոչ թէ իրաւասութեան իշխանութիւնը։ Ա. ասն զի իրաք ալ նոյն մոքավ՝ որով կառավարութիւնը գասակարգութեան հետ շփոթեր էին, հնարեր էին նաև այս զանազանութիւնը, այս ինքն իշխանութիւնը,

կարգի եւ իշխանութիւն իրաւասութեան հաւական չհամարեցան այս ըսելով՝ թէ ով որ գասակարգութեան մասն չէ չկրնար եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մասն ունենալ այլ յետոյ այս ալ ըսին թէ ով որ միայն իշխանութիւն կարգի տնի, եկեղեցւոյ կառավարութեան մասնակցութենէն զուրս է. վասն զի կրսէին, կարգի իշխանութիւնը միայն խորհրդոց կվերաբերի մինչդեռ իրաւասութեան իշխանութիւնը նոյն իսկ եկեղեցւոյ կառավարութեանը կիրաբերի. որպէս թէ կարգի իշխանութիւնը զոր ինքն Քրիստոս առածք է՝ իրաւասութեան իշխանութենէն պակաս է, այն իրաւասութենէն զոր եղիսկողոսները տալու իշխանութիւն ունեցող կկարծուէին։ Կարգի իշխանութիւնը վաւերացնելու համար։

Առորին եկեղեցականաց արեւմտեան եկեղեցւոյ կառավարութենէն զուրս ձգուիլը ինչ պատճառներով ալ եղած լինի, զործը ըստ ինքեան յայտնի է, եւ քահանայն՝ որ ճշմարտապէս հովիւ է եկեղեցւոյ եւ տնտես հոգւոց մարգիան՝ կարգեալ ի Քրիստոսէ որրազանքան բաները մատակարարելու համար եկեղեցական ըսուած բաներուն կառավարութեան իշխանութիւն զուրս ձգուեցաւ, եւ միայն արագին ձեւի համար պահուեցաւ այն կերպով՝ ինչ կերպով որ կաղահպահուէ հնութիւնն մը՝ առանց գործնական սովորական կենաց ծառայելու, առանց կարեւորութեան եւ առանց մէկ արժանաւորութեան։ Առեւ մեր օրերը քահանաներ կան՝ որ սովորաբար ի-

րենց հիւանդ լինելուն կամ ծերութեաւնը, կամ ուրիշ բան ընելու անկարոգութեանը պատճառաւ՝ եպիսկոպոսին օգնական իրատրուին՝ կանոնին ըսուելով, եւ նորա քովը իրը թէ խորհրդական կամ ատենակալ կլինին, թէպէտ եւ ոչ երբէք եպիսկոպոսը հարկաւոր բաներու վրայ խորհուրդ կհարցընէ անոնց, այն խորհրդականները հաւաքովն ալ ինքը եպիսկոպոսն է իւր ուղածին պէս՝ երկու նպատակաւ մէկը այս՝ որ անօգնական ծերունիներու ազէկութիւն ըրած լինի, մէկն ալ այս՝ որ իւր կառավարութեանը ուրիշ մարդ ջնառնուի:

Սաորին եկեղեցականները երկու այլ եւ այլ տնօգամներ աշխատեցան որ իրենց իրաւունքները նորէն ձեռք ձգեն, բայց ի գուրք: Առաջին փորձը ըրին կոստանդեան եւ Բառիկեան ժողովներուն մէջ: Կոստանդեան ժողովին մէջ աւելի բան մ'ալ ըրին, վասն զի երբոր պապը պահանջեց՝ իւր կուսակիցներուն կողմը զօրացնելու համար՝ որ աշխարհական ուսումնականները եւ թուգաւորաց՝ իշխանաց ու ճեմարանաց պատգամաւորները չկարենան խորհուրդի մէջ մտնել կամ քուէ տալ, ժողովը անոր դէմ կեցաւ: Յետոյ մէ եւ մէ գարերուն մէջ թէնու, Ալիդիէօ եւ Փարիզ քաղաքները մեծամեծ լիճարանութիւններ եղան երկրորդ կարգի եկեղեցականաց նախնի իրաւունքները ձեռք ձգելուն վրայ, բայց այն լիճարանութիւնները անպատճուղ մնացին: Այնուհետև եկամ 1801-ին գայնագրութիւնը սրոյ գորութեամբ երկրորդ կարգի եկեղեցականները

բոլորովին նուաճուեցան եկեղեցական լուծին տակը, եւ հասարակ ժողովը գագետներն ու ծխատէր քահանաները, այս ինքն երկրորդ կարգի եկեղեցականաց ահազին քաղմութիւնը, առաջնորդին ինքնակամ հաճոյիցը զոհ եղան:

Քահանաներուն այս կերպով յօգուտ եպիսկոպոսաց նուաճատանալով՝ եկեղեցւոյ նշանակութիւնը նոր այլափոխութիւն մը առաւ: Այնուհետեւ գործնականապէս ոչ հասարակապետութիւն համարուեցաւ եկեղեցին, եւ ոչ ազնուապետութիւն, հապա միապետութիւն՝ աղնուապետութեամբ չափաւորեալ: Չին սահմանները միայն անոր համար պահուեցան որ խօսքով եւ ըստ երեւութիւն աւանդութիւնը պահուի. բայց իրօք եկեղեցին ոչ եւս մնաց ժողով հաւատացելոց՝ ինչպէս առաջին շրջանին մէջ, եւ ոչ ժողով քահանայից կամ հոգուաց՝ ինչպէս երկրորդ շրջանին մէջ, հապա միայն եպիսկոպոսներու ժողով, այս ինքն մասնաւոր եկեղեցեաց եպիսկոպոսները՝ իրենց գլուխ ունենալով տիեզերական կամ ընդհանրական ըսուած եպիսկոպոսը: Այս էր ահա ի սկզբան անդ ուսուցիչ եկեղեցի ըստածը, որ յետոյ պարզապէս եկեղեցի անուանեցաւ: ըսել է թէ այնուհետեւ եկեղեցին ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ եկեղեցական գասակարգութեան բարձրագոյն մասը: Եկեղեցւոյ թէ վարդապետական եւ թէ կառավարչական իշխանութիւնը, որ ատենով մասնաւոր եկեղեցեաց միաբանութեանը վրայ, այս ինքն ամենայն հաւատացելոց ընկերու-

թեան կամ ժողովոյն վրայ հաստատուած կհամարուէր, այնուհետեւ միայն եպիսկոպոսաց եւ պապին վրայ մնաց: Խնչ որ եպիսկոպոսունք եւ պապը միաբան կհրատարակէին իրեւնամասն հաւատոյ, իրօք հաւատոյ մասն էր. ինչ կանոններ որ դնէին բարեկարգութեան կամ ուղիղ բարոյականի համար, հարկ էր ընդունիլ եւ ի գործ գնել: Քահանայք որ հայիւ ժազութոց ըստելու անունն ու պաշտօնը ունէին, եւս առաւել հասարակ դպիրները եւ հասարակ հաւատացեալները, ո՞ր եւ իցէ իրաւունքէ զուրկ էին. նոցա պարտքըն էր հաւատալ եւ հնազանդիլ բացարձակապէս եւ առանց պատասխան տալու. եւ եթէ ասոնցմէ մէկը իւր հին իրաւունքները պահանջելու ելլէր, եպիսկոպոսներուն ու պապին իրաւանցը դէմ ապստամբութիւն ըրած կհամարուէր:

Այս նոր դրութիւնը կամ ոճը այնպէս տարածուեցաւ ամեն տեղ որ ամեննեւին վէճ չէր վերցընէր: Մէկ գըժուարութիւն մը միայն կմնար, որ էր եպիսկոպոսական ու պապական իշխանութիւնները հաւասարակշութեան մէջ դնել: Երբեմն եպիսկոպոսական իշխանութիւնը պապականէն վեր կդնէին, ինչպէս որ ըրբն կոստանդեան, Բասիլեան եւ Փարիզեան ժողովներուն մէջ. եւ երբեմն անոր ներհակ՝ պապական իշխանութիւնը եպիսկոպոսականէն վեր կանցընէին: Եւ ահա այն տաենը այս երկու իշխանութեանց իսկութեանն ու յարաբերութեանցը վրայ վիճելով՝ սկսան մտածել թէ իշխանութիւնը կամ ապագա պատասխան ամենայն իրաւասութեան եւ ամենայն անսխալութեան:

Աշան սկզբնական աղբիւրը ո՞րն է, եւ եկեղեցւոյ անսխալականութեան հիմնական սկզբը ինչ է. արդեօք պապին վարդապետութիւնը անսխալ ընուղները եպիսկոպոսներնեն՝ թէ պապն է եպիսկոպոսաց վարդապետութիւնը անսխալ ընողը. արդեօք եպիսկոպոսներն են պապին վճիւներուն օրէնքի ուժ ողովները, թէ պապն է նոյն ուժը եպիսկոպոսաց վճիւներուն տուողը. Այսպիսի գատարկ, այսպիսի ծաղրական բարակ նիւթի մը վրայ բացուած կուրեները հարկաւ չէին կրնար անորոշ մընալ: Յայտնի բան է որ պապը ամեն բանի մէջ առաջին լինելով՝ թէ վարդապետութեան, թէ բարեկարգութեան եւ թէ կառավարութեան մէջ, քիչ ատենէն պիտի համարուէր սկզբն եւ հիմն եւ աղբիւր ամենայն իրաւասութեան եւ ամենայն անսխալութեան:

Այս էր ահա այն հռչակաւոր կուրել՝ որ բացուեցաւ Գաղղիականաց եւ անշրայիւահանաց մէջ. Գաղղիականները կը պահանջնէին՝ որ պապը հպատակի եպիսկոպոսաց ժողովոյն, եւ անդրադեռականք կաղնդէին՝ թէ պապը վեր է ամենայն եպիսկոպոսներէն, թէ մէկտեղ հաւաքուած լինին նոքաւ եւ թէ ցրուած: Եւ այս ողորմելի խնդիրներուն հասած էր մէկ եւ մէկ գարեթուն մէջ այն հռովմէական կաթողիկութեան ազատութեան մնացորդը՝ որ կըսուէր Գաղղիականներն (կալիքանիզմ):

Երբոր ամենայն իշխանութիւն պապին վրայ ամփոփելու ջանքով՝ հասարակ հաւատացեալները եւ քահանաները հետզհետէ դուրս ձգուեցան ժո-

զովներէն, հարկաւ եպիսկոպոսներն ալ գուրս պիտի ձգուէին, եւ պապը միայն պիտի մնար բացարձակ գլուխ եկեղեցւոյ: Անդրակեռնականք առաջ բաւական համարեր էին սահմանել եկեղեցին, «պապութիւն միացեալ ընդ եպիսկոպոսութիւն միացեալ ընդ պապութեան», յետոյ՝ որպէս զի յաղթահարեն զգաղղիականները որ կսահմանէին զեկեղեցին «Եպիսկոպոսութիւն միացեալ ընդ պապութեան», քիչ ատենէն եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը մէկդի գրին, եւ միայն պապինը սկսան պաշտել: Ինչպէս որ եպիսկոպոսները իրենց քահանաները եպիսկոպոսութեան ծառայ դարձուցեր էին, նոյնպէս ալ քնական էր որ պապը եպիսկոպոսները դարձնէր պապութեան ծառայ: Եպիսկոպոսները թողեր էին քահանայից միայն հնագանդելու պարտքը, իրենց միայն պահելով հրամայելու իրաւունքը: պապն ալ իրեն կողմանէ միայն հնագանդելու պարտքը կիշողուր եպիսկոպոսաց, իրեն միայն պահելով բոլոր եկեղեցին կառավարելու իրաւունքը: Եպիսկոպոսները կուզէին ամեն բանի վրայ իրենք դատաստան ընել՝ առանց անպատճառ մասնակից ընելու իրենց խորհրդին քահանաները ու հաւատացեալները: քնական էր որ պապն ալ վերջապէս կամենար ամենայն դատաստան ինքը կտրել՝ առանց մէկուն քըննութեանը տակ ընկնելու, եւ ոչ իսկ եպիսկոպոսներուն: Եպիսկոպոսները կամեցեր էին որ հասարակ քահանաները իրենցմէ առնուն բոլոր իրենց քահանայական իշխանութիւնները: ինչո՞ւ համար պապն ալ պիտի չկամենայ որ

հասարակ եպիսկոպոսները միայն իրմէ առած լինին բոլոր իրենց եպիսկոպոսական իշխանութիւնները: Եպիսկոպոսները կամեցեր էին վերցընել եկեղեցական տտեաններն ու ժողովները, եւ կառավարել քահանաները՝ ոչ թէ ըստ օրինաց, այլ ըստ քմաց: Ինչո՞ւ համար պապն ալ պիտի չկամենար որ ամենայն մեծ եւ փոքր խնդիրներ իրեն տտեանը բերուին, եւ իրեն պարզ կամքը բռնէայն օրէնքներուն տեղը՝ զորս դրած կինէին իրմէ վար եղողները:

Վերջին գարերու Գաղղիականները կըսէին անգադար անգրավեռնականաց գէմ՝ եթէ եկեղեցին միապետութիւն է՝ աղնուապետութեամբ սաստիկ չափաւորուած: բայց իրենց կիսկատար դրութիւնը չէր կրնար գիմանալ այն բացարձակ իշխանութեան յորդահաս հեղեղին գէմ՝ որոյ ազբիւր էր Խսիդորեան սուտ կոնդակագիրքը այն հեղեղներուն՝ որ հետագայ գարերուն մէջ աւելի ալ սաստկացան զանազան անդրավեռնական դպրոցաց խարդախութիւններով: այն հեղեղներուն՝ որ քիչ մը ատեն եկան զարնուեցան մռնչելով եկեղեցւոյ պարիսպներուն կոստանդեան եւ Բասիլեան ժողովներուն մէջ ու խորտակուեցան, բայց յետոյ նոր սաստկութեամբ վազեցին գնացին իրենց ընթացքին մէջ արմատագին խլելով չին ու պատկառելի կարգերն ու կանոնները, եւ կուրօրէն կործանելով իրենց առջեւն ելնող ամենայն արգելքները: Մէաղէտունիւն բառին ուժը լաւ կշռել ուզողը կտեսնէ որ միապետական բնութեան իսկապէս սեպհական է քա-

ցարձակասլես լինել. եւ թիշէ չտփառութիւնը պատճառը միապետին տկարութիւնը կամ բարեսրառութիւնն է, եւ ոչ թէ տրամաբանութիւնը. Խնդի իսկ Պօսիւէ, որ այնքան հանձարեզ մարգ էր, չկարողացաւ իւր ժամանակի Քաղջիականութեանը մէջ հաստատ մնալ. եւ թէպէտ գազգիական խնդրոյն համար դէնքեր կպատրաստէր, բայց իրոք անդրալեռնական էր, եւ չէր ուզեր շիտակն ըսել. Յոլոր ցանկութիւնը այն լինելով՝ որ բողոքականաց վրայ յաղթանակ կանգնէ, միութեան չափաղանցութեանը մէջ ընկաւ. կրցածին չափ պակսեցուց քահանայից եւ աշխարհականաց իշխանութիւնը, իրը թէ եպիսկոպոսաց իրաւունքները հաստատելու համար, եւ վերջապէս կամ բնական տկարութեամբը եւ կամ խոհեմութենէն շարժելով՝ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը պապին վրայ ամփափեց. Վասն զի երեմն կրսէ թէ՛. Այս սասոյզ է որ երկրարդ կարգը խարհսրդակցութեան մէջ ձայն պէտք չէ ունենայ. եւ այս իմ կարծիքուէ, թէպէտ եւ ասոր ներհակ օրինակներ ալ կան»⁽¹⁾): Երբեմն ալ, եկեղեցւոյ միութեան համար խօսած ճառին մէջ, կըսէ թէ եպիսկոպոսները ոչխարը են, որոց կառաջնորդէ պապը: Խնչպէս որ այն ժամանակի գաղղիականները զքահանաները գործնական կերպով հօգուի տեղ չէին դներ, այսպէս ալ անդրալեռնական եպիսկոպոսները զանոնք ոչխարի տեղ կդնէին, եւ զհաւատացեալ-

ները գառանց տեղ: Առանց եպիսկոպոսական իշխանութեան մեծութեանը նայելու մտքերնին գրած էին թէ եպիսկոպոսներուն ու հասարակ ժողովրդոց մէջ ու թիշ տարբերութիւն չկայ՝ եթէ ոչ շատուրութիւն, որով ոչխարները գարներէն կզատուէին, մի միայն համարների եպիսկոպոսաց, որպէս եւ ամենայն հաւատացելոց, մի միայն տէր հօտին՝ եւ ինքը հօտէն գուրս՝ պապն էր: Այսպիսի վարդապետութիւնը նոյն խոկ Պօսիւէի գրուածոցը մէջ կտեսնուի, թէպէտ եւ նորա գրչովը գրուած էր օր մը այս ճշմարտութիւնն՝ թէ՝ «Այն անսրխայիականութիւնը զոր Աստուած խոստացեր է եկեղեցւոյ, նախնապէս հաստատուած է բոլոր մարմնոյն վրայ»⁽¹⁾: Առնօյ, Նիքոլ եւ ընդհանրապէս Փոռ— Ռոյեալի գպրոցը՝ նոյնպէս չափաղանցօրէն եպիսկոպոսաց կողմը բռնեցին: Տարակցոյ չկայ որ նոյա դիտաւորութիւններէն մէկն էր՝ պապական իշխանութեան գէմ իշխանութիւն մը հանել, թէպէտեւ անոլ բոլորովին հակառակ արդասիք պիտի վաստըկէին: Յայց այս բանիս մէջ զիրենք գրգող գլխաւոր շարժառիթը՝ իրենց ատելութիւնն էր ընդգրէմ եղուիթներուն, այն խոռվարար քահանաներուն՝ որոց խելքը միտքն էր՝ եպիսկոպոսաց վրայ տիրապետել: Նոքա եղուիթները նոււաճելու համար աշխատեցան որ եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը աւելցընեն, եւ հա-

(1) Պահւսնէ: «Պատմաւթիւն Պօսիւէի» (Histoire de Bossuet, par Bausset), դիրք ԺԱ. յօդ 2:

(1) Թուղթ առ Լէյպից յաղաց ընդունելուեան Տրիդենտեան ժողովոյն:

սարակ քահանայից իշխանութիւնը ո՞րքան որ կարելի էր պակսեցընեն.

Այս այսպէս լինելով՝ շատ բնական էր զեկեղեցին բոլորովին նոյնացընելը պապին հետ. Անդրալեռնականաց համար եկեղեցին ու պապը մի եւ նոյն են, ոչ եթէ այնու միութեամբ՝ որ միաբանութիւն եւ պարզ համաձայնութիւն է, ինչպէս որ կհասկընային սուրբն Ամբրոսիոս, եւս եւ Փրանկիսկոս Սալեղին, հազար այնու միութեամբ ընկըս ան՝ որով մէկը ոչ ինչ կդառնայ ու մէկալլ կվաստըկի. Փոխանակ հասկընալու թէ եկեղեցւոյ միութիւնը բնկերութեան միութեանը եւ բնութեան միութեանը պէս պէտք է լինի անթիւ դանագանութեանցներդաշնակ հաւաքում մը, հետզետէ ամեն զանազանութիւնները վերուցին, եւ միութիւնը դրին միայն իպապն եւ իձեռն պապին. Անդրալեռնականաց խօսքին նայելով՝ եկեղեցին ոչ եւս այն անտառն է՝ յորում ամենայն ծառ ունի իւր տեսակը, իւր մեծութիւնը, իւր սեպհական գեղեցկութիւնը, այլ միակերպ մացառներէ ձեւացած ցանկ մի է, յորում տիրոջը միրատը անոր կենդանութիւնը կանոնաւորելու պատրուակով կրոնաբարէ զայն, մանաւանդ թէ ցանկ ալ չէ, այլ մի միայն ծառ, որով քովինները ամենն ալ անգթութեամբ արմատաքի խլուելով՝ խեղճ պատուասաներ գարձեր են. Եւ այսպէս եկեղեցին, որ արգէն ըստ իւր սահմանադրութեան այլափոխուածէր, իւր միութեանը կողմանէ անգամ այլափոխուեցաւ, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք:

Նատ կաթոլիկներ երդում բրած էին որ միապետութիւնն ընդունին, բայց ոչ բացարձակ միապետին եւ այն բացարձակութեանը դէմ բողոքեցին, բայց իզուր: Իզուր ջանացին եկեղեցին արդարացընելու ըսելով թէ նորա հաստատել ու գած միապետութիւնը այս է միայն, որ Աստուած թագուորէ սրտից վրայ⁽¹⁾: Իզուր վարդապետեցին նոքա, թէ «պապական իշխանութիւնը ուրիշ ամեն իշխանութիւններէն աւելի կապուած է. թէ անոր պարտքն է ամեն բանէ առաջ եկեղեցւոյ օրէնքները պահպանել, եւ չթողուլ որ ոտքի տակ առնուին. թէ միայն ոյս պայմանով կը բնայ յուսալ պապական աթոռը որ մասնաւոր եկեղեցիք հնազանդին իրեն, եւ հաւատացեալք վստահութիւն ու պատկառանք ցուցընեն իրեն»⁽²⁾: Իզուր ըստն շատ անգամ՝ թէ այս եղած է նոյն իսկ ողապերուն վարդապետութիւնը, եւ թէ Պիոս Է այս բանիս վրայ բացայաց եւ անժխտելի կերպով յայտնած է իւր

(1) «Ամանը կարծեցին թէ եկեղեցին բացարձակ միապետութեան ետեւէ է, և աշխարհիս երևուաստուապիտակոն իշխանութիւն մը կուզէ հաստատել: Այն պարուներ, եկեղեցին կցանկայ ընդհանրական միապետութիւն ունենալ, բայց հոգուց եւ մոտց վրայ, կուզէ որ Աստուած Թագաւորի մարդկանց սրտին վրայ նա այսպէս կճամախայ, և նթէ մէկ բանի մարդիկ ուրիշ տեսակ միապետութիւն մը երազիր են եկեղեցւոյ համար, յանցանը եկեղեցականին չէ: » Պաթէն բանանայ, քարոզ Ա. ի մայր եկեղեցւոց Փարիզու:

(2) Տէղինկէռ, եկեղեցի և եկեղեցի (Kirche und Kirchen), Միւնիէն, 1864, էջ 58 և 59:

կարծիքը *): Հարկը ստիպեց որ ամեն բան կեդրոնացընելու եւ բացարձակ իշխանութեան վերածելու բռնութեանը յաղթէ. այս բանութիւնը իններորդ գարէն ի վեր յայտնապէս կատղած էք արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ, եւ ասոր դէմ ամեն ժամանակի աղատամիտ կաժոլիկները տկար թումբեր միայն դրած էին. Նկեղեցւոյ պատմութեան առաջին շրջանին մէջ, մինչդեռ եկեղեցւոյ գաղափարը դեռ ողջամիտ էր, ժողովներն էին կառավարող հրամայող, արգիլոզ իրենց անունովը, բայց եկեղեցւոյ իրենց յանձնած իշխանութեամբը՝ որոյ տամնապահներն էին: Բայց արգէն ծն գարուն նաև ժողովոց մէջ պապերն սկսան օրէնքներ տալ արեւմտեան եկեղեցւոյ, եւ հրատարակել իսկզբան յանուն առաքելական աթոռոյն, եւ ապա իրենց անունովը: «Իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյն արգելումք», կըսէ այն տիեզերական կարծեցեալ ժողովոյն առաջին կանոնը՝ զոր ըրաւ 1123ին Կալիստոս Բ պապը: Ալէ քսանդր Գ, 1179-ին ժողովոյն մէջ քսանհօմքը կանոն հրատարակեց, զորս կարգալ տուաւ եպիսկոպոսաց առջեւը ըսելով թէ «Հաւանութեամբ օխոնհագոսին»: Գրուած էն: Ժամանակէ մը ետեւ այս հաւանութիւնն անգամ հարկաւոր չերեւե-

ցաւ, եւ վերուցին զայն իբրեւ աւելորդ ձեւ մը. եւ յիրաւի, Պիոս. Թ երբոր կամեցաւ հրատարակել անարատ յղութեան վարդապետութիւնը, բաւական համարեցաւ եպիսկոպոսաց կարծիքը հարցընել՝ առանց նոցա հետ խօրհըդակցելու, եւ եպիսկոպոսները բաւական համարեցան այն վարդապետութեան հրատարակմանը ներկայ գանը-իլ՝ զոր ըրաւ միայն պապը, եւ միայն իւր անունովը:

Քանի մը տարի առաջ Ակիթիա կարդինալն արժան կհամարէր տակաւին ծանուցանել մեզի՝ իւր գիտաւորութիւնը առաջ տանելու համար, թէ ինքը եկեղեցի ըսելով կհասկընար ***** էինչու էինչու, այս ինքն եպիսկոպոսները՝ պապին հետ ի միասին*). ըսել է թէ այս ամփոփեալ սահմանը՝ էինչու բառին առաջին նշանակութիւնը չէ: Բայց այժմու ժամանակս արդպիսի խղճահարութիւն հարկաւոր չէ. հիմա եկեղեցին ոչ եւս է ժողով կամ ընկերութիւն ամենայն հաւատացելոց, եւ ոչ ժողով հովուաց եկեղեցւոյ, եւ ոչ իսկ ժողով եպիսկոպոսաց ընդ պապին, այլ ընկերութիւն պապին միայն: Պապն է ամեն բան, եւ ամեն բանի տեղը կըռնէ. Հաւատացեալք՝ քահանայք եւ եպիսկոպոսունք ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ նորահօտին գտուինքն ու ոչխարները: Եթէ մէկը կուղէ համոզուիլ՝ թէ այս է անդրալեռնականաց հիմնական վարդապետութիւնը, բաւական է որ կարգայ Տըմէսթր, Տօն Կեռանժէ, Վէօյլէէօ,

(*) Բացատրութիւն մասց սրբամ պապին (Esposizione dei sua santità). Տես Եւ Նոր հիմունի սահմանադրութեան եկեղեցւոյ գերմանացի կարողիկաց (Die neucessen Grundbagen der deutch-Katholischen Kirchenverfassung), Եթութեարա, 1821. Էջ 554: — Տես Եկեղեցի և Եկեղեցի, Էջ 41:

(*) Թուղթ Եւ Էջ 104:

եւ եղուիթիներուն Զէֆիլան Երբոր մենք եկեղեցւոյ գրայ կիսոսիմք, կըսէք Կռէց յեր եզուիթը, եկեղեցի ըսելով պատը կհասիլնամք : . . . Պատէն կառնու եկեղեցին, կըսէ Զէֆիլան, իւր հաւատքը, իւր կրօնական կենդանութիւնը. մասն զի նա է գլուխ եկեղեցւոյ եւ եպիսկոպոսաց¹⁾ . . . Պատն է մատակարար Հոգեւոր շնորհաց²⁾ . . . Աստուած պատին ձեռքը միայն սռունդած է երկրիս գրայ իւր յայտնութեան, արդարութեան եւ շնորհաց գանձերը, եւ նա միայն է անոնց մատակարարը եւ մի միայն պահապանը: Աւստի մեղի համար նա այն է՝ ինչ որ պիտի լինէր Քըրիտոս՝ եթէ ինքնին ու երեւելի կերպով կառավարէր զեկեղեցին³⁾: Պատն է Ճշրտածոյն պատրիարքունութեան, Քոխանորդ Աստուածոյ է Ալբայ Երէք:

Այսպէս աչա ամենայն ճշտութեամք եւ ամենայն իրօր Հայուղիկունեան տեղը բռնած է պատրիարքունութեանը. եւ եթէ մոքերնիս բերեմք որ Պ. Վէոյեէօն կգրէր Հոկտեմբերի 8/ն 1869ին՝ թէ Եկեղեցին եղից ասունած, ոչ ապաքէն իրաւունք ունիմք ըսելու թէ կաթոլի-

(1) Բաւական չէ որ ժազովորդը դիմայ թէ պապն է գրմի եկեղեցւոյ եւ ոպիսկոպոսաց, պէտք է հասկրնան թէ պապէն կծայի իւր հաւատքը պապէն առնուած է իւր կրօնական կենդանութիւնը. Տարի 1867, հաւոր մք, էջ 86:

(2) Lui essere il dispensiere delle grazie spirituali. Աթ:

(3) Guest uomo è il papa. Ed è rispetto a noi ciò che sarebbe esso Cristo, se per se medesimo e visibilmente quaggiù governasse la Chiese.

կութիւնը՝ այսօրուան անդրակեռնականաց խօսքին նայելով՝ է կատարեալ պապապաշտատութիւն: Ակեղեցին է առտուած. իսկ արդ եկեղեցին է պապն, ապա ու բեմն պապն է աստուած: Այս է աչա նոյսա վարդապետութիւնը, նոյսա բոլոր Հուատամքը:

Այս վարդապետութիւնը անպակաս ի գործ գրուեցու Վատիկանու Ժողովակին մէջ. ասոր ու ժողով սահմանուեցան նորա կարգադրութիւնները եւ կանոնները, եւ պապական անոխալականութեան վրձիանները գարձան եղան վարդապետութիւնը նոյն իսկ ասունցիւն էլեղուցուց: Այսպէս ուրեմն հին վարդապետութիւնը բոլորամբն մերժուեցաւ. այն հասարակապետութիւնը զոր Քրիստոս կամեցած ու սովորեցուցած էր, եւ զոր նախնի եկեղեցին ի գործ գրած էր, կամաց կամաց հաւատացելոց՝ քահանայից եւ եպիսկոպոսաց իրաւունքներուն հետրդիետէ քանդուելով գարձաւ եղան այնպիսի միապետութիւն մը որոյ նման բացարձակ եւ բռնաւորական միապետութիւն երեւակոյել անգամ կարելի չէ. վասն զի մարդկային ձեռքերով եւ մորդկային ամօթալի կիրքերով կանգնելով այս միապետութիւնը, յաջողութիւն գտան ընդունել տալու զայն իրեւ այնպիսի աստուածային գործ՝ որուն ոչ ոք կրնայ գլչիլ, ոչ խելքով եւ ոչ սրտով, առանց ոտքի տակ առնելու աստուածային իրաւունքը, եւ առանց հերետիկոս, ուրացող եւ նեռն լինելու:

Այս խօսքերուս մէջ մութ ձգուած իմաստները հետագայոյ գլուխներուն մէջ

պիտի պարզուին ու հաստատուին. վասորն զի սա միայն ընդհանուր տեսութիւն մի էր:

Ե.

Թէ չնչ հասկեալուն եկեղեցին խանչառած է Մատութիւն և կը թուի կեկանութիւնն բառ է երան նշա ականի նշ.

Հռովմէական եկեղեցին խանգարած է եկեղեցւոյ մասնեան գարափարը. ասոր մէկ յոյանի ապացոյցը այն է որ աներկիւղ կվարդապետէ թէ միութիւնը ի վեր է քան զշշարպանիւն, եւ թէ ճշմարտութիւնը հարկ եղած ժամանակը պէտք է զոհուի միութեան. Սուրբըն չերոնիմոս այսպէս չէր մտածեր. նա կը սէր թէ Միութիւնը որքան եւ ցանկալի քան լինի, ճշմարտութիւնը միշտ անկից վեր պիտի գրուի. Մէկը որքան եւ պարզամիտ լինի՝ գիւրաւ կը հասկընայ, բաւական է որ ուղիղ որբուլ մտածէ, թէ գերազոյն քարի ճշշմարտութիւնն է. թէ միութեան իրական ոյժ տուողը միոյն ճշմարտութիւնըն է. թէ որ եւ իցէ Միութիւն եթէ ճշմարտութեան վրայ հաստատուած չէ, առ երեւոյթ միութիւն է, որ աւելի սաստիկ բաժանմունքներու պատճառ կլինի, եւ չկրնար զանոնք երկար ժամանակ պարակել, Աւրեմն որովհետեւ այժմու հռովմէական եկեղեցին իւր երեւելի անդամներուն եւ հոչակաւոր եղիսկապոսներուն ձեռքովը լաւ կհամարի զոհել ճշմարտութիւնն ու հաւատքը. քան թէ իւր միութիւն անուա-

նածը քակտել, պատճառը այս է որ նորա միութիւնը ճշմարխտ միութիւն չէ: Ճշմարխտ միութիւնը ճշմարտութեան հետ է, ոչ թէ ստութեան, ոչ թէ կառավարող է ճշմարտութեան, հաղանորա հրամաններուն հնադանդ:

Հռովմէական աստուածաքանները երբոր եկեղեցւոյ միութեան վրայ իխօսուն, կպանագանեն իրարմէ հաւատոյ միութիւնը եւ կառավարութեան միութիւնը. Այս զանազանութիւնը գերազանց քանից քան է. բայց գործով ի՞նչպէս կշարժին: Ոչ ապաքէն ցուցուցինք մենք*) թէ վարդապետական միութիւնը այժմու հռովմէական եկեղեցւոյն մէջ ուրիշ քան չէ: եթէ ոչ միութիւն պարզապէս կարգադրական եւ կառավարչական: Եւ յիրաւի. եթէ եպիսկոպոսներէն ոմանք կքարոզեն տեսական կերպով՝ թէ հարկաւոր է միութիւններքին հաւատոյ, միթէ գործով բաւական չե՞ն համարիր արտաքին հրպատակութեան սիութիւնը. Հռովմէական եկեղեցւոյ քահանաները, որք որբուով չեն հաւատար նոր վարդապետութիւններուն, նաև անոնցմէ շատը որ կը սեն թէ կհաւատան, ոչ ապաքէն սապտիկ կզգուշանան հարցըներու հաւատացելոց՝ թէ ինչպէս է նոցա ներքին հաւատքը. Եւ ոչ ապաքէն ամեն օր թէ խորհրդական արձակումը կուտան եւ թէ սուրբ հաղորդութիւնը այնպիսի անձանց՝ որ յայտնի գիտեն թէ նոր վարդապետութիւնները կմերժեն: ուստի եւ իրենց համար հերետիկոս են, եւ

(*) Պոլիս Ա:

բաւական կհամարին նոցա այս կերպով խորհուրդները մատակարարելու համար կարինալը ըսել՝ թէ մենք է ողոշուն է վենդադաս-ին+ թէ չեմք գիտեր որ այն անձինքը այն վարդապետութիւնները կմերժե՞ն թէ կընդունի՞ն։ Յիրաւի, Վէօյեէօյին գերապատիւ Տիւփանլուի դէմ բանեցաւցած խօսքովը ըսեմք, այս ոչ ապաքէն հաւատքը խաղալիք դարձընել է։ Միթէ այսպէս կլարուի մարդնոյն խոկ Աստուծոյ հետ այսպիսի սրբազան բաներու մէջ։ Այսպիսի վարմունքը ոչ ապաքէն եկեղեցւոյ խորհուրդներովը խաղալ եւ զանոնք խարբէութեան գործիք ընել է։ Եւ սակայն այս է ահա հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ միութիւն ըստածը։

Քաջայայտ է, նորէն կըսեմք, որ այս միութիւնը է միութիւն արտաքին եւ առերեւոյթ, եւ ոչ թէ միութիւն հաւատոյ։ Յորմէ հետէ հռովմէական եկեղեցին իւր նախնի սահմանագրութիւնը այլափախելով՝ նմանցուց զայն տեսակ մը կայսերական կառավարութեան, մանաւանդ թէ այժմու զինուորակականութեան, յորմէ հետէ արքեպիսկոպոսին մէկը համարձակեցաւ ըսել՝ թէ ոչ միայն հասարակ հաւատացեալները, հապա նաեւ իւր վիճակին քահանաները նման են զինուորական գունդի մը՝ զոր կարող է ուզածին պէս շարժել, ամենայն կերպով բնական է որ հռովմէական եկեղեցւոյ միութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ պարզապէս արտաքին զինուորական միութիւն։ Եւ որովհետեւ մարդկանց խղճմանքները հասարակ զինուորներու տեղ կղրուին,

որովհետեւ խելք բանեցընելը յանցանք կհամարուի անոնց, եւ նոցա բոլոր պարտականութիւնները կամփոփուին մի միայն մէկ գործողութեան վրայ, որ է իրենց քայլափախները ամենաճիշտ կերպով Վատիկանու փողոյն ձայներուն յարմարցընել, անկարելի բան է միութեան հին գաղափարը անփոփոխ պահել։ Ատենով ամեն բանէ առաջ հաստատ կողահանջուէր. այժմ որովհետեւ հաւատքը գործնական կերպով անօգուտ բան մը կհամարուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ ամեն ներքին ներգործութիւնները, բաւական է միայն արդադարձու հնազանդելը։

Տայց դնեմք թէ հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ միութիւն համարուի նաեւ ներքին հաւատոյ միութիւնը. սակայն այս միութիւնն ալ՝ նորա հասկըցողութեանը նայելով՝ սուտ է եւ շինծուտես թէ ինչո՞ւ համար։

Որովհետեւ կոմիտուղիկէ եկեղեցին պէտք է ամեն ժամանակ գտնուի եւ ամեն ժամանակ նոյն լինի, յայտնի բան է որ նորա միութիւնը պիտի չինի միութիւն մէկ օրուան, մէկ տարուան, հարիւր տարուան, հապա ամենայն դարուց մէջ նոյն մինչեւ ցյաւիտեան։ Որպէս զի հռովմէական եկեղեցին կարող լինի իրաւամք սեպհականել իրեն ճշմարիտ միութիւնը, անշուշտ պէտք է որ մէկ լինի ինքը իրեն հետ՝ ոչ միայն 1872ին, հապա նաեւ 1870ին, 1682ին, 1414ին, 858ին եւլն եւլն. այնպէս որ եթէ ԺԹ գարուն հռովմէական եկեղեցին մէկ չէ Ժէ կամ Ժն կամ Թ դարերուն հետ, յայտնապէս զորիկ է ճշմա-

րիտ կաթուղիկէ միութենէն, թէպէտ եւ շատ մեծ լինի այն միաբանութիւնը զոր ունեցած է այլ եւ այլ ժամանակներ:

Արդ 1872ի հռովմէական եկեղեցին մէկ է արգեօք 1870ի յուլիսի 18էն առաջ եղող հռովմէական եկեղեցւոյն հետ: Ոչ բնաւ. վասն զի 1872ին այնպիսի Հաւատամք մը ունի որ բոլորովին ապրեր է իւր 1869ին, 1682ին, 1414-ին, 858ին եւլու ունեցած հաւատամքէն: Եւ յիրաւի, 1872ին կքարոզէ նա իրբեւ աստուածային ճշմարտութիւններ իբրեւ է Քրիստոնէ յայտնեալ եւ 1800 տարու-ընէ է վէր նոր Եկեղեցին ընդունուած ճշմարտութիւններ այն պապական անսխալականութիւնը եւ ամենակարոզութիւնը՝ որ իւր վարդապետներն ու եպիսկոպոսները դեռ 1869ին կհամարէին նեխեալ ու ապականեալ վարդապետութիւններ:

Տեսնուեցաւ ուրեմն թէ այժմու հռովմէական եկեղեցին չկրնար մի ըստել, բայց եթէ երկաւ տեսակ այլափախութիւն տալով միութեան գաղափարին. այս ինքն նախ՝ ներքին հաւատոյ իսկական միութիւնը պարզապէս արտաքին հպատակութեան դարձրնելով. երկրորդ՝ այն միութիւնն որ ընդամենայն դարս պիտի տարածուէր՝ քանի մի տարուան ամփոփելով:

Բայց այս ալ բաւական չէ. այժմու հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ միութեան գաղափարը երրորդ տեսակ այլափախութիւն մ' ալ առած է. Վասն զի այս եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոսական միութիւն ըսելով կհանկըցուի եպիսկոպոս-

ներուն պապին վարդապետութեանը կամաւ կամ ակամայ համաձայնելը: Կըսեն թէ պապը եկեղեցւոյ կեդրոնն է. ասկից կհետեւցնեն թէ եկեղեցին այն ատենը միայն մի է՝ երբ որ ամենայն եպիսկոպոսունը մի են պապին հետ: Այսու գրութեամբ ոչ թէ պապը իւր միութիւնը կառնու իրեն բոլոր եկեղեցւոյ հեա միութենէն, հապա բոլոր եկեղեցին կառնու իւր միութիւնը իրեն հնագանդութեամբը առ պապն: Վասն զի նաեւ ենթագրելով թէ պապը յիրաւի կեդրոն է կաթուղիկէ եկեղեցւոյ: Եւ եպիսկոպոսները ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ ըրջապատին վրայ ցրուած կէտեր, պէտք է՝ ըստ հռովմէական եկեղեցւոյ՝ որ ոչ միայն այն կէտերը է հ լուսաբանութեան լինին կեդրոնին հետ, հապա նաեւ է իւսու լինին այն կեդրոնէն. Նաեւ այս այլ հարկաւ որ է՝ որ այն կէտերուն ամեն մէկը կեդրոնէն ձեւացած լինի: Այս գրութեան մէջ ըստ ինքեան մէկ կէտ մը միայն կայ, որ է կեդրոն եւ ըրջապատը եթէ բան մի է, ասովէ միայն՝ որ պիտի համարուի նոյն իսկ կեդրոնը՝ ինքիրմով բազմապատկուած: Այսպիսի միութիւնը ոչ այլ ինչ է անշուշտ՝ եթէ ոչ միութիւն կառապարչական կեդրոնին, միութիւն հիմնալի: որովհետեւ գործոց կատարումը անով կամփոփուի ու կդիւրանայ բայց եւ ողբալի որովհետեւ հոգւոյ եւ խղձմուանքի վերաբերեալ գործերուն վրայ պիտի լինէր: Փարիսեցւոց ժողովարանը եւ հեթանոս հաւահմայից ընկերութիւնը՝ եթէ կամենային եւս՝ չէին կարող

ասկիրդ աւելի կատարելագործեալ միունքիւն մը հնարել:

Ո՞քան հեռու եմք մեք, աւաղ, այն նախնական եկեղեցւոյ գեղեցիկ ու գեղազանց միութենէն: Ո՞քան ուրացեր եմք Կիպրիանսաներու, Օգոստինոսներու, Արքինեան Վինկենտիոսներու վարդապետութիւնը: Այն վարդապետութիւնները, ինչպէս նաև առաջին ուժը դարսւց հայրապետները, միութիւն եկեղեցւոյ ըսելով կհամբճային ամենայն մասնաւոր եկեղեցեաց համաձայնութիւնը, եւ այս՝ ամենայն մասնաւոր եկեղեցեաց համաձայնութիւնը՝ կը լիներ ոչ եթէ իրենց պապին ձեռքը անձնատուր լինելով, հապա ամենայն եպիսկոպոսաց միախառչութէ լինելովը, ըստ որում վկայ էին նոքա Քրիստոսի վարդապետութեանը, եւ հաւատարիմ աւանդապահը նախնական աւանդութեան: Եւ յիրաւի սուրբն Ավագրիանոս յայտնապէս կը ունի թէ « Եպիսկոպոսութիւնը մի է », ոչ եթէ անոր համար որ մէկ մարդու ձեռք է միայն, կամ թէ միայն մէկ մարդէ կծագի, հապա անոր համար որ լուս եպիսկոպոսները ունին զայն, եւ ի գործ կդնեն միաբանութեամբ եւ ի հասարակի: Եւ աչա այս մի միայն եպիսկոպոսութիւնը, որով կկառավարուի բոլոր եկեղեցին միաբանական շարժմամբ, հանդերձ օգնականութեամբ քահանայից եւ սարկաւագաց եւ միաբանութեամբ հաւատացելոց, տեղերական եկեղեցւոյ միութիւնը կը կազմէ: Այժմու հռովմէական եկեղեցւոյ միութիւնը կը մէջ եպիսկոպոսները ոչ են միաբանութեամբ գործող եպիսկոպոսներ, այլ

են պապին փոխանորդներ, պապիննու բակներ որ կրաւորաբար կներգործեն պապին բացարձակ եւ անսխալ կամքովը: Ապա ուրեմն այսպիսի միութիւնը ոչ թէ միութիւն է ամենեցուն, հապա միութիւն մինակ մէկ մարդու՝ որ ինքնինքը ամենէն վեր կդնէ, եւ զամենքը իւր ձեռքին տակը կնուածէ: Ոչ եւս ջըրջապատն է, հապա կեդրոնը, մանաւանդ թէ պապին է որ անձունի կերպով դրած է ինքզինքը Քրիստոսի տեղը կեդրոն եկեղեցւոյ նման կռանոսի՝ որ իւր իսկ զաւակները կուտէ եղեր, որպէս զի իւր միութիւնը պահպանէ:

Բայց կը սեն հռովմայեցիք (կամ հռովմէապաշտները): Եկեղեցին մի միայն է, ապա ուրեմն մոլորութիւն եւ հերետիկոսութիւն է շատ եկեղեցիններու անուն տալը :

Իրաւ կը սէք: Ուրեմն հերետիկոս է սուրբն Յովհաննէս: վասն զի ոչ ապաքէն Յովհաննէս աւետարանիչը շատ եկեղեցիններու անունը կուտայ: « Եօթն աստեղքն, կը սէք, եօթն հրեշտակը եօթն եկեղեցեաց են » :

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է որբոյն Պօղոսի: վասն զի Պօղոս առաքեալը չէ՞ր որ կը սէքթէ « Հրէաստանի եկեղեցինները միացեալ էին ի Քրիստոս » (Գաղատա, Ա, 22):

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է որբոյն Օգոստինոսի: որովհետեւ դրած է նա թէ « Եկեղեցւոյ միութեան պատճառաւը եկեղեցին մի է ». Մէ է աղանձ ին Զանաղոսն աեղեաց եղբայրական միա-

բանութիւններուն պատճառաւ եկեղեցիք բազումք են»*) :

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է այն ամենայն վարդապետաց, որք մի միայն ընդհանրական եկեղեցին անչնալով հանդերձ կընդունին նաեւ շատ մասնաւոր եկեղեցիներ. հռովմէական եկեղեցի, Գաղղիական եկեղեցի, եկեղեցի Անդղիոյ, եկեղեցի Գերմանիոյ, եկեղեցի Շունաց, եկեղեցի Հայաստանեայց եւլն եւլն, որք մի եւ նոյն հաւատոյ, մի եւ նոյն բարոյականի, մի եւ նոյն խորհրդոց կապերովը միացած լինելով՝ մի միայն եւ ընդհանրական եկեղեցին կկազմեն:

Ապա ուրեմն Նկեղեցւոյ միութեան վրայ եղած հին կաթուղիկէ վարդապետութիւնը ամենայն կերպով պարզ է, եւ նոյն իսկ այսօրուան օրս այն արեւելեան օրթոդոքս կամ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ՝ զոր նոյն իսկ հռովմէական եկեղեցին նաեւ Փլորենտիոյ ժողովէն ետքը նաեւ այս վերջին ժամանակներս ոչ երբէք համարձակեցաւ հեշտէն անուանելու, այլ միայն հեշտածող անուանեցաւ, — որ ըսել է թէ անոր հաւատքը անարատ պահուած է նաեւ յաջու լատինացւոց, — կըարոգուի նախ, թէ յաստուածային իրաւանց կաթուղիկէ եկեղեցւոյ մէջ մի միայն կեդրոն կայ միութեան, որ է Յիսուս Քրիստոս, մի միայն գլուխ եկեղեցւոյ. Երկրորդ, թէ յաստուածային իրաւանց մի միայն իշխանութիւն կայ կեդրոնական, արտաքին երեւելի, որ է եպիսկոպո-

սութիւնն զօր ունին եւ միաբան իգործ կդնեն ամենայն եպիսկոպոսունք. երրորդ՝ թէ յեկեղեցական իրաւանց առաջնութիւն մը կայ պատրիարքաց մէջ, առաջնութիւն պատկառելի, որովհետեւ գրուած ու հաստատուած է յեկեղեցւոյ առաջին տիեզերական ժողովոց մէջ, բայց ոչ երբէք այնպիսի հեղինակութիւն կամ իշխանութիւն կը կազմէ՝ որ եպիսկոպոսութեան վնասմը բերէ, նպաստ եւ օգուտ լինի արեւմըտեան պատրիարքին, եւ վտանգ եկեղեցւոյ:

Այսպիսի էր նաեւ լատին եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը՝ քանի որ սուտ կոնդակագրաց անդրալեռնական վարդապետութիւնը չէր երեւցած. Եւ մենք հաստատուն կըունեմք գերիմաստ Կէթէ քահանային հետ առաջիկայ կէտերը:

«ա. Եկեղեցւոյ մէջ մէկ եպիսկոպոսութիւն միայն կայ, ինչպէս որ իսկորան ալ մի միայն առաքելութիւն կարայս եպիսկոպոսութիւնը ամեն եպիսկոպոսաց վրայ նոյն է, եւ ամենքն ալ ընկերաբար ունին զայն անխտիր:

• բ. Ինչպէս որ առաքեալները մի միայն իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն ունեցան, նոյնպէս ալ ամենայն եպիսկոպոսունք մի միայն իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն ունին:

• գ. Ոչ մէկ եպիսկոպոս մը ի մասնաւորի ասպածածային արտօնութիւն մը չունի միւս եպիսկոպոսաց վրայ:

• դ. Եպիսկոպոսութեան միութիւնը նշան է միութեան եկեղեցւոյ:

(*) Ի Սաղմ. ձևալ. 7:

«Ե. Միայն եկեղեցին անսխալական կերպով կպահէ այն ճշմարտութիւնները, որ իրեն աւանդուած են խսկզբանէ առաքելական քարոզութիւններով ու գրուածքներով։»

«Դ. Եպիսկոպոսաց պարտքն է միայն արթնութեամբ նայել որ իրենց հսկողութեան յանձնուած եկեղեցիներուն մէջ այս ճշմարտութիւնները չայլափոխուին։»

«Է. Փողովներուն մէջ եպիսկոպոսներ ուրիշ բան չեն կրնար ընել եթէ ոչ հաստատուել այն հաւատքը՝ որ ամեն ժամանակ ընդունուած է իւրեանց եկեղեցիներուն մէջ։»

«Ը. Ոչ մէկ մասնաւոր եկեղեցի մը, եւս մէկ եպիսկոպոս մը վարդապետական հեղինակութիւն չունի։»

«Ծ. Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ անդամ լինելու մի միայն պայմանը այս է՝ որ մարդ է հաւատագունդունան գըտնուի այն ամենայն առաքելական եկեղեցեաց հետ՝ որ հաւատոյ վարդապետութեան մէջ նոր բան խառնուած չեն»*)։

Այս այսպէս լինելով, գիւրին է ցուցընել այն փոփոխութիւնները եւ խանդարմունքը որ հռովմէական եկեղեցինը ըրած է հաւատագունդունան գաղափարին վրայ. վասն զի կաթուղիկէութեան եւ միութեան գաղափարները բոլորովին

յարակից են իրարու, որովհետեւ կաթուղիկէութիւնը պէտք է լինի մի, եւ միութիւնը պէտք է լինի կաթուղիկէ։

Կանոնակէ բառը կնշանակէ ընդհանրականին. նախնի դարուց Հայրապետները Քրիստոսի Եկեղեցւոյն ընդհանրականութիւնը բացարձելու ժամանակ ոչ թէ հաւատացելոց բազմութիւնը կհասկընային, որ խսկզբան խիստ սակաւ էր, թէպէտեւ առաքելոց եւ աշակերտաց կաթուղիկէութեամբ խօսք չկար, հապաքրիստնէական վարդապետութեան մշտնշենաւորութիւնը եւ նոյնութիւնը որ եւ իցէ տեղ ու որ եւ իցէ ժամանակ ալ որ քարոզուած լինէր. «Որ ինչ ամենայն ուրեք, որ ինչ միշտ, որ ինչ յամենացուն հաւատացեալ»։

Վեցերորդ դարուն մէջ անգամ Պեղագիոս Ապապը կգովէր զսուրբն Օգոստինոս՝ միտքը բերած լինելուն համար այն առաջարկուած է կաթուղիկէութիւնը, որ եկեղեցւոյ հիմը կդնէ առատէլունա անուաց վրայ, եւ կըսովբեցընէ թէ այն առաքելական աթոռներուն վարդապետութենէն ու հաղորդակցութենէն բաժնուողները հերձուածող են (*). Այն պապը գեռ չգիտեր եղերթէ հռովմէական եկեղեցին արտօնութիւն մը ունի վարդապետութեան կողմանէ. բաւական կը համարէր ցուցընէլ՝ թէ հաւատոյ վրայ տարակոյս մը ելած ատենները հարկ է առաքելական եկեղեցեաց վարդապետութեանը համաձայնիլ. ըսել է թէ Աղէքսանդրիոյ, Անտիոքայ, եւ Ե-

(*) «Միութիւն Քրիստոնէական (l'Union chrétienne)» հակոեմբերի (1871)՝ Տես եւ նորին Կէթէի «Բացատրութիւն վարդապետութեան կաթուղիկէ ուղղափառ եկեղեցւոյ (Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique orthodoxe)», էջ 445, 592, 598. Փարիզ, 1866:

(*) Մանսի, Ճողով թ. 746, 752:

րուսակեմի, եւս եւ Հռովմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեանը:

Այժմու հռովմէականներուն խօսքին նայելով՝ առաքելական եկեղեցիները ուրիշ ո՞ր եւ իցէ եկեղեցիներէն աւելի արժէք մը՝ զօրութիւն մը չունին, նոցա համար մի միայն եկեղեցի կայ, եւ է հաւաքականը, հռովմէական եկեղեցին ալ մէկ մարդ է միայն, այս ինքն այն եկեղեցւոյ եպիսկոպոսը, պապը. պապին վրայ ամփոփուած է բոլվանդակ քրիստոնէական ընդհանրականութիւնը, եկեղեցւոյ բոլոր կաթուզիկէութիւնը: «Կաթուզիկէինայ (կամ կաթուլիկ) ըսելը պապական ըսել է, այնպիսի պապական՝ որ հնագանդ է հռովմէական եկեղեցւոյ, այս ինքն պապին »*):

Այս է պատճառն որ Հռովմ՝ ամենայն մասնաւոր եկեղեցեաց վրայ կուղէ տիրապետել, եւ ամենայն վիճակ տեսակ մը վոքրիկ հռովմէական միաբանութիւն կուզէ ձեւացընել՝ յորում նախնի տեղական աւանդութիւնները մէկդի ձգուելով՝ անոնց տեղը պիտի բռնեն պապական պալատին ինքնակամ որոշմունքները: Այս է պատճառն որ ամենայն վիճակներէն կպահանջուի ընդհանուր միակերպութիւն: Այս է պատճառն որ ամենայն ճշմարտութիւն ոտքի տակ կառնուի, որպէս զի անուանեալ միութիւնը հաստատուի, միութիւն մը՝ որ ոչ թէ ասպոտածային է, եւ ոչ միութիւն խղճմատանաց, այլ միութիւն ճառագէտական՝ արտաքին ձեւակերպութեան

մէջ: Մի միայն լեզու՝ լատիներէն. մի միայն կարգաւորութիւն՝ լատինական. մի միայն աստուածապաշտութիւն՝ լատինացւոցը. մի միայն կառավարութիւն՝ լատին կառավարութիւն. այս է ահա բովանդակ հռովմէական դրութիւնը, եւ այս անոր համար՝ որ հռովմէական պալատին խօսքերը հասկըցուին ու պաշտուին բոլոր օտար երկիրներու մէջ՝ ուր որ նա խօսի եւ հրամայէ:

Առաջին դարերուն մէջ մասնաւոր եկեղեցիները ազգային եւ ինքնագլուխ եկեղեցիներ էին. եւ սակայն թէ մի էին եւ թէ կաթուզիկէ, վասն զի նոցա մէջ միեւնոյն հաւատքը, աղօթքը, սէրը եւ շնորհքը կային: Բայց Հռովմ շուտով հասկըցաւ որ այնպիսի սկզբունքներով ամենեւին չէր կրնար իւր փառասիրութիւնը կշտացընել. ու երբոր կարողացաւ՝ իսկոյն սկսաւ պատերազմի այն սկզբանց գէմ՝ երբեմն ծածուկ, երբեմն յայտնի բայց միշտ ոտքը ամուր կոխելով, մինչեւ որ ամենայն ազգային եկեղեցիներն ալ ոտքին տակը առաւ: Գաղղիոյ եկեղեցին մինչեւ այս վերցին ժամանակիներս գիմացաւ. բայց Պօսիւէյին ողբալի զիջողութիւններուն շնորհիւը՝ այն տգիտութեան եւ մանաւանդ թուլութեան շնորհիւը որ գրեթէ բոլորովին տիրած էր Գաղղիոյ մէջ, հռովմէականութեան անդադար հարուածներու տակը կործանեցաւ: Գերմանիոյ եկեղեցին ալ ամօթալի կերպով նկուն եղաւ, բայց ի հին կամ վաղեմի կաթուլիկներէն, որ ըստ օրինակի հին եկեղեցւոյն Գաղղիոյ՝ գեռ բարձր եւ

(*) Լը Մամս լրադիրը, Սեպտեմբեր 1871:

Հաստատ բռնած է ինքնագլխութեան
եւ աղքայնութեան դրօշակը:

Ապա ուրեմն ամենայն աշխարհաց
հին կաթոլիկ կամ վազեմի ժողովրդոց
վրայ մնացած է նախնի սահմանա-
դրութիւնը փրկելուն յոյսը, այն սահ-
մանադրութեան՝ որ միանգամայն մի է
եւ բազմապատիկ, կաթուզիկէ եւ աղ-
գային, հակառակ նոր հռովմէական
սահմանադրութեան՝ որ ուրիշ աղքայ-
նութիւն չի ճանչնար՝ եթէ ոչ հռով-
մէականը, եւ ոչ ուրիշ սովորութիւններ՝
եթէ ոչ հռովմէականները. արարողու-
թիւն՝ հռովմէականը, կարգ կանոն՝ հը-
ռովմէականը, կենդանութիւն եւ վարը՝
հռովմէականը, իշխանութիւն՝ հռով-
մէականը, հաւատք՝ հռովմէականը եւ ին
եւ լատինական ցեղերը այժմու-
հռովմէականութեան մահաբեր սկզբ-
րունքներովք գերի եղած՝ նւրապայի մէջ
այն միայն կլինի՝ ինչ որ էին ատենով
Կորլնթոսի ու Եփեսոսի բնակիչները՝
հեթանոս կայսերաց վերջին ժամանակ-
ները.

Մէկ խօսքսվ, Հռովմ խօսք դրած է որ
ամեն բան կրյէ, ամեն բան հարթ հա-
ւասար ընէ, զամենքը ոտքի տակ առնու,
ամենուն վրայ տիրապետէ. Եթէ հռով-
մայեցւոց բատին նային, գեռ եկեղեցա-
կան գասակարգութիւն կընդունին.
Բայց իրօք նոցա ընդունածը այն դասա-
կարգութեան գլուխն է: Կըսեն նոքա
թէ իրենց եկեղեցին ներդաշնակւոր

քնար մի է, բայց իրօք այն ընարը մի
միայն ձայն ունի, որ է պապը:

Վայ այն ժողովրդոց որ քուն կինին
հոգեւոր միապետական բռնութեան
տակ. այնպիսի միութեան խաղաղու-
թիւնը մէկ օրուան խաղաղութիւն է,
եւ ի՞նչ սոսկալի անկարգութիւններ պի-
տի ծագին անկից. Բայց երիցս անգամ
վայ արեւմտեան եկեղեցւոյ՝ եթէ յան-
ձըն առնու հրաժարիլ իւր իրաւունքն
եւ ընդունել հռովմէականութեան միա-
պետական միութիւնը, իբրեւ դուստր
բռնակալ քահանայապետի, եւ ոչ եւս
Քրիստոսի, վաղ կամ անագան ինքն ալ
այն խեղճութեան պիտի պատահէ՛ որ
պահուած է ամենայն բռնակալաց:

Ը.

Թէ ինչու հասովիկական է իւղեցին խանքա-
րծ է ՀԱԽԱՏՈՅ ԿԱՆԱԿԻ-ՇԱՀԱՆ.

Հաւատոյ գաղափարը այն աստիճա-
նի այլափոխուած է՝ որ եթէ հարցը-
նես հռովմէական աստուածաբանից՝
թէ ինչ է հաւատքը, գրեթէ ամենքն
ալ նախ եւ առաջ այս պատասխանս
կուտան՝ թէ հաւատքն է պապին սով-
րեցուցած վարդապետութիւնը. միայն
մէկ քանին որ աւելի ուսեալ են եւ
այնչափ կրօնամոլ չեն, կհաւնին ըսելու-
թէ ուսուցիչ եկեղեցւոյ վարդապետու-
թիւնն է, այս ինքն տպապին ու եպիս-
կոպոսաց սովորուդած վարդապետու-
թիւնը. բայց սոցա կարծիքովն ալ՝ հիմ-
նական գաղափարը պապին ու եպիսկո-
պոսաց կնայի, եւ ոչ թէ վարդապետու-

թեան: Այս հասկրցողութեամբ ոչ եպիսկոպոսները կախեալ են վարդապետութենէն: Եւ ոչ պապը հապա վարդապետութիւնն կախեալ է պապէնու եպիսկոպոսներէն: Եւ նոքա են վարդապետութեան տէրերը, որովհետեւ անորդատաւորներն են: Նոցա գատաստանն է կաթուղիկէ հաւատոյ կանոնը եւ ամենայն հաւատալեաց օրէնքը: Եատիրաւացի կերպով գիտուած է որ այս գրութեան մէջ ոչ թէ պատմական գըրուածներու ուժովը, հապա Հոգւոյն սրբոյ պապին եւ եպիսկոպոսաց սաեղծագործող կամ ներշնչող գործակցւթեամբը կահճանուի հաւատոյ վարդապետութիւնը: Եւ ով որ նոցա հակառակի, որքան ալ իրաւոնք ունենայ չկրնար յաղթող գտնուիլ իրաւոնք յունեցող պապին ու եպիսկոպոսաց: Ուստի պապն ու եպիսկոպոսները անսրխական լինելով, պէտք է որ նոցա ձեռնարկութիւններուն առջեւը գլուխ ծռեն ամենայն հաւատացեալք: ապա թէ ոչ հերետիկոս կլիմին: Խնչ բան որ նոքա այս կերպով վճռեն իրենց դատողութեամբն ու պատճառաբանութիւններովը, հաւատոյ մասն է: Ըսել է թէ հաւատքը այնպիսի բան մի է՝ որ ժամանակ անցնելով կփոփոխուի: Եւ անորկաորները կաւելնան որքան որ կամենայ պապն ու եպիսկոպոսները զանոնք աւելացրնել: Այս աճոււմը տեսնելով քահանայք եւ հասարակ հաւատացեալք, որքան աւելի հնագանդութիւնն եւ կոյր հաւատք ունենան՝ այնքան աւելի կատարեալ կը համարուին:

Այս գաղափարը ունին ահա ընդհանրապէս այժմու հռովմէական եկեղեցւոյ անդամները հաւատոյ վրայ:

Տեսնեմք թէ ինչ կերպով ցուցընելու է ասոր ստութիւնը, եւ որպիսի ճշգութեամբ ծուռը շակելու է:

Ա. — Նախ երբոր մենք հաւատոյ վրայ մտածեմք, մեր մէջ արթըննալու առաջին գաղափարը Աստուծոյ գաղափարն է, ոչ թէ պապին ու եպիսկոպոսաց գաղափարը: Առերբն Թովմաս յայտնապէս կսովորեցրնէր՝ թէ հաւատք ունեցող մարդը այն ատեն միայն իւր հաւանութիւնը կուտայ ճշմարտութեան, երբոր այն ճշմարտութիւնը յայտնեալ է յԱստուծոյ: « Քանզի հաւատն զորմէրանս է՝ ոչ հաւանի իմիք՝ եթէ չիցէ այն առ ի յԱստուծոյ յայտնեալ » *): Նորա կարծեօքը՝ այն բանն որ բնական խելքով տեսնուած ու գիտուած է, չկրնար իւրեւ այնպիսի առարկայ լինել հաւատոյ, բայց կրնար հաւատոյ առարկայ լինել եւ իրօք հաւատացուիլ: Եթէ Աստուծ յատնէ զայն գրական կերպով: Ապա ուրեմն մէկ ճշմարտութիւն մը այն ժամանակը կրնայ լինել առարկայ հաւատոյ: Երբոր Աստուծ նոյնը գրական կերպով յայտնէ մեզի: ուրեմն Աստուծ է, եւ միայն Աստուծ է հաւատոյ մասունքը յայտնողը: « Աստուծ յայտնի մասանց հաւատոյ »: Ապա ուրեմն հաւատոյ վարդապետութիւնը այն վարդապետութիւնն է միայն՝ որ յԱստուծոյ յայտնուած է մեզի:

(*) « Քովանդակութիւն աստուծ արմանութեան »
2. 2. 4. 4:

Աստուած այս վրկարար վարդապետութիւնը մեղի յայտնելու համար՝ հին ուխտին ժամանակները զանազան անձինք յուղարկեցի բայց ետքերը խօսեցաւ մեղի հետ իւր Որդւոյն այս ինքն Յիսուսի Քրիստոսի բերնովը, որ եղաւ գերագոյն առաքեալ մարդկային ազգի Քրիստոս մարդարէից յայտնութիւնը ամբողջացուցի եւ որոշ կերպով սահմանեց յայտնեալ ձշմարտութեան բովանդակութիւնը, եւ Քրիստոսիւ վերջացաւ յայտնութիւնը: Նոյն իսկ առաքեալները իշխանութիւն չունեին որ եւ իցէքան աւելցընելու այն յայտնեալ վարդապետութեան վրայ ։ Նոքա կրնային միայն հրատարակել զայն եւ քարոզել աշխարհի բացատրելով: Այս վարդապետութեան մի միայն տէրն էր եւ է Քրիստոս: «Միզոք կոչէք վարդապետ, կառոէր նոցա, զի վարդապետ ձեր Քրիստոս է» (Մատթ. ԽԳ, 10): Եթէ սուրբն Պօղոս վարդապետ հեթանոսաց (Բ. Տիմ. Ա, 11) կանուանէր ինքինքը, ըսել չէր ուզեր թէ ինքը տէր է հաւատոյ, այլ ինչպէս որ խօսքերէն ալ յայտնի է՝ կուղէր ըսել թէ ինքն է քարոզող, եւ նոցա տգէտ ու հեթանոս մտքերը կըրթող: Առաքեալները ոչ միայն տէր չէին հաւատոյ, այլ եւ իրենք անգամ հաւատոյ խոնարհ եւ հաւատարիմ պահապաններն էին: Նոցա մի միայն պաշտօնն էր ճանչցընել զայն եւ անարատ պահել: Ինչ որ նոքա իվերայ տանեաց կըքարոզէին՝ այն էր միայն, զոր Քրիստոս սովորեցուցած էր իրենց առանձին: Նա իւր վարդապետութիւնը աւանդեր էր նոցա՝ ոչ թէ իրեւ այնպիսի գանձ մի

զոր կայողանան մատակարարել ու գործածել իրենց ուղածին պէս, իրաւունք ունենալով աւելցընելու կամ պակսեցընելու ըստ քմաց եւ ըստ հաճոյից հապա միայն իրեւ առանձիւ, որոյ վրայ ոչ կրնային բան մը աւելցընել, եւ ոչ անկից բան մը պակսեցընել, այլ պարտական էին միայն ցուցընել ու պահպանել:

Այս այնքան հարկաւոր կէտ մի է՝ որ պէտք է լաւ մը հաստատել սուրբ գրոց խօսքերով:

* ԱՌՎ Տիմոթէէ, կըսէ սուրբն Պօղոս, պահէա պատանդն, խոտորեալ ի պղծոց եւ ինորածայն բանից» (Ա. Տիմ. Զ, 20): Այս պահէելու աւանդին գաղափարը այնքան մեծ բան է նոքա առջեւը՝ որ երկրորդ թղթոյն մէջ շատ անգամ ալ կըլրկնէ, «Զաւանդն իմ պահեան ։ ։ ։ Զքարւոք աւանդն պահեսցիր. (Բ. Տիմ. Ա, 12, 14) ։ ։ Զհաւատան պահեցիր (Անդ, Դ, 7) ։ ։ Նոյն բանը կըսէ նաեւ իւր ամեն քարոզութեանցը մէջ, (Տես Գործ. ԺԵ, 41. ԺԶ, 4):

Սուրբն Յովհաննէս աւետարանիչ կըսէ թէ սուրբերը նոքա են որ կպահեն Աստուծոյ պատուիրանները եւ Յիսուսի հաւատառքը (Յայտն. ԽԳ, 12):

Առաքեալները ի նմին իսկ ի Քրիստոսէ ընդունած էին այս հաւատոյ եւ օրինաց գաղափարը՝ իրեւ պահելու աւանդութիւն. «Գնացէք, կըսէր առաքեալներուն, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսա. մլրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. ուսուցէք նոցա պահէւ զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի Ճեղ (Մատթ. ԽԸ, 20): Փարիսեցւոց ու դպրաց տուած յանդի-

մանութիւնն ալ խսկապէս անոր համար էր՝ որ չէին պահած Սովորիսի վարդապետութիւնն ու օրէնքը, այլ անոնց տեղը գրէր էին իրենց վարդապետութիւններն ու մարդկային օրէնքները. Զաւր պաշտեն զիս, կըսէ նոցա. ուսուցանեն զիւրդապետութիւնս զմարդկան պատուիրեալս . . . Թողիք զօրէնս Աստուծոյ վասն ձերոյ աւանդութեան» (Մարկ. Է, 89): — «Եթէ ոք պահեսէ զբանս իմ՝ մի մեռցի իյաւխեան» (Յովհ. Է, 51): — «Եթէ սիրէք զիս՝ զպատուիրանս իմ՝ պահեսջիք» (Անդ. ՓՖ, 15):

Ուրեմն այն քրիստոնեանները՝ որ ճըշմարտապէս հաւատացեալ եւ հնազանդեն՝ նոքա են որ կողահեն Քրիստոսի յայտնած վարդապետութիւնը եւ նորա պատուիրած օրէնքները, այն վարդապետութիւնն ու օրէնքները՝ որ առաջ նոյն խոկ առաքեալները պահեցին ու սովորեցին:

Ամեն ժամանակ թէ աւանդութեան եւ թէ պատմութեան միջոցներուն եկեղեցին ամեն բանէ առաջ համարուած է առանդապահ կամ պահապահ յայտնութեան: Քերապատիւ Տէշանն անդամ այսպէս կըսէ. «Քրիստոս աւանդեր է իւր եկեղեցւոյն յայտնութեան առանդը՝ որպէս զինա (այս ինքն եկեղեցին) ամբողջութեամբ եւ անխառն փոխադրէ զայն ամենայն սերնդոց մարդկան . . . Անսխալականութիւնը այնպիսի անսխալականութիւն մը չէ՝ որ նոր բան առաջ

բերէ կամ սորեղծէ, այլ այնպիսի անսխալականութիւն՝ որ կողահայանէ» *):

Ուրեմն հաւատքը ինչպէս եւ ամենայն աւանդ՝ ստորդ գործողութիւն մի է՝ դրական եւ թանձրացեալ բան մի է՝ որ իրօք կղանազանի ուրիշ որ եւ իցէ չյայտնուած վարդապետութենէ. Արդ որ եւ իցէ գործ՝ որ եւ իցէ բան ինք իրմէ կհաստատուի կամայ եւ ակամայ, անկախ որ եւ իցէ պատճառաբանութենէ. Հետեւաբար հաւատոյ մէջ գործածուելու մի միայն ոճը՝ պատմական ստուգութեան ոճն է, եւ ոչ թէ պատճառաբանութեան ոճը: Երբոր գործը ստուգուած է, կարելի է անոր վրայ պատճառաբանել ջանալ անկից հետեւանքներ հանելու եւ գործադրութիւններ անելու. բայց ամեն բանէ առաջ հարկ է պատճական կերպով ստուգել. եւ քանի որ այն գործը պատմութեան կվերաբերի՝ անոր պատճառաց մեկնութիւններն ու պատճառաբանութիւնները կվերաբերին ընդհակառակն փիլիպոփիայութեան կամ տրամաբանական գիտութեանց: Նմանապէս երբոր հաւատոյ ճշմարտութիւն մը ստուգուած ու հաստատուած է՝ իրեւ իրօք մասն յայտնութեան, կարելի է անոր վրայ խորհրդածել, ուրիշ նիւթերու հետ համեմատել զայն, եւ անկից հետեւանքներ հանել. բայց առաջին պարտքը այս է որ պատճառաբանական կերպով հաստատուին՝ թէ այն ճշմարտութիւնը իրօքի Քրիստոսէ յայտնեալ աւանդէ. եւ

(*) «Անսխալականութիւն եւ Ժողովն ընդհանուր (L'Infaillibilité et le Concile général)» էջ 36:

մինչդեռ այս յայտնեալ ճշմարտութիւնը վարդապետական կարգէ է, անոր պատճառաց հետեւանքները, գործադրութիւնները, մեխնութիւնները են միայն յաստուածաբանական եւ յուսումնական կարգի Յայտնի բան է ուրեմն՝ թէ հաւատքն ու աստուածաբանութիւնը իրարժեարքեր բաններ են, եւ այս երկուքը իրարու հետ շփոթելուն պատճառաւու է որ այնքան վնասուած է արեւմտեան եկեղեցին, եւ անով է որ այժմ այնքան զօրացած է հռովմէականութիւնը:

Աէկ խօսքով այն բանն որ կպահպանուի, այն բանն որ յանձնուած է, այն բանն որ աւանդ է, ուզզակի եւ ըստ ինքեան կպատկանի պատմութեան, եւ միայն անուզգակի յարաքերութիւն մը ունի տրամաբանական գիտութեանց հետ Աւրեմն եթէ մէկը կամենայ գիտնալ՝ թէ ճշմարտութիւն մը մասն է հաւատոյ թէ ոչ, այն ճշմարտութեան վրայ ոչ թէ պիտի խօրհրդածէ ու իրաբանի, հապա պիտի ստուգէ պատմանական կերպով՝ թէ մասն է այն ի Քրիստոսէ յայտնեալ աւանդութեան: Հետեւաբար՝ երբոր եպիսկոպոսաց դատաւոր հաւատոյ ըստելու անունը կը տրուի, այդ անունին նշանակութիւնն այս է՝ թէ նոքա կարող են հասարակ հաւատցեալներէն շատ աւելի իշխանութեամբ քննել ու դատել ի Քրիստոսէ յայտնեալ եւ ի ըովանդակ եկեղեցւոյ պահեալ ճշմարտութեանց բացարութիւնները ու հետեւանքները, այս ալ կնշանակէ թէ նոքա կարող են՝ իր-

բեւ եպիսկոպոսունք՝ գլխաւոր մասնակցութիւն մը ունենալ հաւատոյ ճշմարտութեանց պատմական ստուգութիւնները քննելու ատեն: Բայց ամենեւին չնշանակեր՝ թէ կարող են նոքա միակ միայն իրենց գատողութեամբը եւ միայն իրենց փիլիսոփայութեան սկզբունքներովը. հաւատոյ նիւթ կարծեցրնել այնպիսի ճշմարտութիւն մը որ կվերաբերի միայն աստուածաբանական կամ ուսումնական կարգի: Վասն զի չեն կրնար նոքա այնպէս ընել՝ որ մէկ ճշմարտութիւն մը թէպէտ եւ ստոյգ՝ բայց պարզապէս աստուածաբանական, պարզապէս ուսումնական, յԱստուծոյ յայտնեալ համարուի՝ եթէ իրօք յայտնուած չէ: Եթէ կարողանային, ըսել կիմնէր թէ հաւատքը ի նոցանէ կախեալ է, եւ ոչ թէ նոքա հաւատքէն. Եթէ կարողանային, հաւատքը ոչ եւս կիմնէր նոցա յանձնուած աւանդ մը, հապա նոցա սեպհական գանձ մը. եւ նոքա փոխանակ անոր պահապանները լինելու, կիմնէին անոր ինքնիշխան տէրերը:

Այժմու անդրալեռնականները կը սեն՝ թէ ոչ միայն յայտնեալ ճշմարտութիւններն են առարկայ հաւատոյ, հապա նաեւ այն ճշմարտութիւնները՝ որ անսնց հետ անբաժանելի կերպով կապուած են. եւ կարելի է զանոնք տրամաբանական խօրհրդածութեամբ տռաջիններէն հետեւցընել: Արդ յայտնի բան է՝ թէ այս վարդապետութեամբ առանդ բառին նշանակութիւնը բոլորովին կփոխուի: Թէ ասով աւանդին խօսւթիւնը եւ անոր հաւատար կար-

ջուած առարկաները ի նպան կարգի են. թէ ասով կշփոթի որ եւ իցէ թանձրացեալ եւ ամենաճիշտ ճշմարտութիւն այն մեկնութեանց հետ՝ որ մարդկային խելքը կրնայ տալ այնպիսի ճշմարտութեան. եւ թէ այս ճամբով պարզապէս մարդկային ճշմարտութիւնները որովհետեւ կապուած են զանազան խորհրդածութիւններով յայտնեալ ճշմարտութեանց հետ, կրնան համարուիլ իրարեւ իրօք յայտնեալ ճշմարտութիւններ, որ յայտնի մարտութիւն է պատմական, եւ աւանդ ըսուած բանին յայտնապէս եղծումն:

Բ. — Բայց, կըսեն, տիեզերական ժողովներուն մէջ վիճարանութիւններ եւ պատմառաբանութիւններ եղած են հաւատոյ վրայ. ուրեմն հաւատոյ մէջբաց ի յայտնեալ ճշմարտութիւններէն այնպիսի ճշմարտութիւններն ալ կամ՝ որ բնական խելքը կցուցընէ թէ անբաժանելի կերպով կապուած են առաջնուններուն հետ:

«Երաւ է, կպատասխանէ իմաստուն պատմաբանին մէկը, որ ճշմարիտ տիեզերական ժողովներուն մէջ հակաճառութիւններ եղան, բայց ի՞նչ էր հակաճառութեան նիւթը, միթէ յայտնեալ ճշմարտութիւնն էր, կամ անկից ելած էական կամ երկրորդական հետեւանքներ էին, Աչ բնաւ, Հակաճառութիւնը հերետիկոսական վարդապետութեանց իմաստին վրայ էր: Օրինակի համար, Արիոս նոր վարդապետութիւն մը կքարոզէ, նոր գրութիւն մը՝ յորում Քրիստոսի աստուածութիւնը նոր կերպով մը մտածուած է. նիկոյ Ժողովին

մէջ այդ գրութեան վրայ հակաճառութիւն կինսի, գրութեան իսկական յատկութիւնը գուրս կհանուի. ապացոյցներով կհաստատուի որ թէ ուղղակի եւ թէ անուղղակի հակառակ է այն յայտնեալ ճշմարտութեան, որ ընդունուած եւ աւանդուած է ամենայն եկեղեցեաց մէջ. ուստի եւ կվճռեն թէ Արիոսի գրութիւնը հերետիկոսական է, որովհետեւ Քրիստոսի աստուածութիւնը ամեն ժամանակ հաւատացուած է բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ: Հակաճառութիւնը կամ վէճը հերետիկոսութեան վրայ է, եւ ոչ թէ վարդապետութեանը վրայ: Վէճը Եպիսկոպոսներուն էր. իսկ քարոզեալ ճշմարտութիւնը հայուննէն ճշմարտութիւնն է՝ ամեն վիճարանութենէ ազատ: Եպիսկոպոսները վկայութիւն կուտան վարդապետութեան՝ ամենայն եկեղեցեաց հետ համաձայն, եւ այս եկեղեցւոյ վկայութեամբը կրդատապարտուի հերետիկոսութիւնը՝ որ վիճարանութեամբ գուրս հանուած է, *):

Բայց, կըսեն դարձեալ, Աստուծոյ խօսքը սերմի կնմանցընեն, «Սերմն բանն Աստուծոյ է»: իսկ արդ ամենայն սերմն պէտք է ծլի բացուի, ապա ուրեմն Աստուծոյ խօսքը պէտք է աճի եւ առաջ երթայ: Սուրբն Ալինկենտիոս Լեռինացին ալ կիսուատովանի որ հաւատոյ մէջ այսպիսի յառաջադիմութիւն գըտ-

(*) Կէթէ, «Անսխալականութիւնն պապական յանդիմանեալ ի զրոց սրբոց, ի կաթուղիկէ աւանդութենէ եւ յուղիղ բանէ»: Փարիզ, 1870, էջ 58—59:

նըւիլը հարկաւոր է։ Դարձեալ, ոչ ապաքէն ամեն տեղ ընդունուած է, կը սեն, թէ կայ հաւատ ներգործաբար առնուած, եւ կայ հաւատ զօրութեամբ հասկըցուած, եւ մէկէն մէկայը անցնիլը օրինաւոր բան է։ Յայտնեալ ճրշմարտութիւնները առարկայ են երբոր ներգործաբար առնուած հաւատոյ, խի այն ճշմարտութեանց հետ անբաժանելի կերպով կապուած ճշմարտութիւնները խկզրան ուրիշ կերպով չեն հաւատացուիր՝ եթէ ոչ զօրութեամբ բայց ինչո՞ւ համար ներգործաբարալ պիտի չհաւատացուին՝ երբոր յայտնի ապացոյցներով հաստատուի անոնց այդպիսի կապակցութիւն ունենալը խկապէս յայտնեալ ճշմարտութեանց հետ։ ոչ ապաքէն այս է սրբոյն Վինկենտիոսի Ներինացույ օրինաւոր յառաջադիմութիւններով։

Այս առարկութիւնը ո՞քան ալ զօրաւոր բան մը երեւի, այնքան շփաթ ու խառնակ է, եւ դիւրին է հերքել զայն առաջիկայ զանազանութիւններով։

Երաւ է որ կայ յառաջադիմութիւն, բացատրութիւն, պարզաբանութիւն, եւ ինչպէս որ Վինկենտիոս Ներինացին կըսէ ընդլայնում։

Բայց այդ յառաջադիմութեան, այդ բացատրութեան, այդ պարզաբանութեան, այդ ընդլայնման խկութիւնը ինչ բան է։

Միթէ հաւատոյ փոփոխութիւն է, այլայլութիւն է։ Ոչ երբէք Փոփոխութեամբ մէկ բանը ուրիշ բան կդառնայ։ մինչդեռ հոս խօսքը այնպիսի բանի վը բայց է՝ որ ո՞քան ալ ընդարձակուի ու

կատարելագործուի, բոլորովին նոյն կը մնայ (1)։ Վինկենտիոս Ներինացին այս ընդլայնումը բացատրած ժամանակը՝ օրինակ կըերէ տղան՝ որ մարդ կդառնայ. տղուն անդամները մանր են, մարդունը խոշոր եւ սակայն նոյն անդամներն են։ Տղան ու մարդը բոլորովին մի եւ նոյն բնութիւնը, մի եւ նոյն անձը։ Կերպարանափոխ եղածը միայն մեծութիւնը եւ ձեւակերպութիւնն է. Թէ պէտ եւ միայ եւ նորին մարդոյ հասակն եւ բնաւորութիւն փոխեցի, սակայն մի եւ նոյն բնութիւնն է մի եւ նոյն անձն։ Ապա ուրեմն այս յառաջադիմութիւնը այլափոխութիւն չէ.

Միթէ յառելուածն է։ Նոյնպէս ոչ վասն զի յաւելուածով թիւը կփոխուի, եւ միութեան տեղը բազմապատկութիւնը կըսնէ։ Մարդը տղէն աւելի անդամներ չունի. ինչպէս որ նոյն անձն է, նոյնպէս անդամներուն ալ թիւը նոյն է. Բաց յայնմանէ այս ալ գիտելու բան է՝ որ մարդու անդամներուն հասունութիւն տուող ինչ որ կայ՝ ամենն ալ արդէն սերմի պէս կդառնուի տղուն անդամներուն մէջ. այնպէս որ ամեննեւին նոր բան մը չունի մարդ՝ որ արդէն չգտնուի տղուն մէջ՝ ի ծածկեալ կամ գաղանի վիճակի (2)։

Ապա ուրեմն Վինկենտիոսի Նիրենացույ խօսքին ալ նայելով՝ հաւատոյ աւանդը ոչ այլափոխիլ կրնայ եւ ոչ աւելնալ, եւ անոր եղած ճշմարտութեանց թիւը միշտ նոյն է։ Ամեն տեղ եւ ամեն

(1) Վինկ. Ներին. «Ազգաբար»։ զւ. կթ։

(2) Անդ, զւ. կթ։

ժամանակ մի եւ նոյն աւանդն է. յայտնեալ ճշմարտութեանց թիւը բոլորովին մի եւ նոյն է. միայն մէկ աճում մը ունի՝ որ նման է տղայական հասակին չափահասութեան անցնելուն. այս է ահա եւ միայն այս է ներգործական եւ զօրութենական ճշմարտութեանց իրարու անցնիլը: Անձը նոյն, մարմինը նոյն, անդամներուն թիւը նոյն. միայն թէ նոյն անդամները աւելի մեծ եւ աւելի զօրաւոր եղած են. նմանապէս հաւատքը նոյն, աւանդեալ ճշմարտութեանց թիւը նոյն, միայն թէ նոյն յայտնեալ ճշմարտութիւնները աւելի ընդարձակ եւ աւելի ամրապինդ եղած է: Ի՞նչ կը նշանակէ արդեօք ըսելը՝ թէ ճշմարտութիւնները մի եւ նոյն մնալով թէ ըստ իսկութեան եւ թէ ըստ թուոյ, աւելի ընդարձակ եւ աւելի հաստատուն կլինին: Այս բանս լաւ հասկընալու է, փառն զի յայսմ իսկ է հաւատոյ յառաջադիմութիւնը:

Եւ նախ՝ Վ. ինկենտիոս Վ. իրենացւոյ ըրած դիտողութիւնը մենք ալ ընեմք, թէ անդստին իսկզբանէ իրենց յայտնուելուն ու գոյանալուն առաջին վարկինէն այս ճշմարտութիւնները արդէն ունին սերմի պէս այն ընդարձակութիւնը, հաստատութիւնը, որ յետոյ պիտի երեւնայ իրենց վրայ Ուրեմն բոլոր դժուարութիւնը յայսմ է որ հասկըցուի թէ յայտնեալ ճշմարտութեանց ընդլայնումն եւ զօրանալը ինչ կերպով երեւան կելլէ:

Որովհետեւ յայտնեալ ճշմարտութիւնները նիւթական բաներ չեն, կարելի չէ նմանցընել զանոնք ճիշդ կեր-

պով մարմնոյ անդամներուն: Անոնք այնպիսի հոգեւոր բաներ են՝ որ միայն հոգւոյ մէջ կդառնուին: Տարակոյս չկայ որ այն ճշմարտութիւնները գրուած են Աստուածաշնչին մէջ, եւ առաքելական աւանդութեան յիշատակարանացը մէջ. բայց բոլոր այն գրուածքները որքան ալ հին լինին՝ նոյն ճշմարտութեանց յայտնութենէն ետքը գրուած են, եւ գրուելէն առաջ խօսակցութեան նիւթեղած են: Քրիստոսի Տեառն մերոյ մըտքէն ու սրտէն բղիսելով՝ ուղղակի փոխադրուած են հաւատացելոց մաքերն ու սրտերը: Հաւատացելոց սիրտն ու հոգին է անոնց իսկական տեղը, եւ հոն է Քրիստոսի յայտնութեան սրբազն աւանդին պահարանը. եւ այսու մտօք է որ կըսուի թէ աւանդութիւնը եկեղեցւոյ մէջ է, վասն զի եկեղեցին հաւատացելոց ժողովն է:

Ապա ուրեմն յայտնեալ ճրմարտութիւնները հաւատացելոց հոգւոյն մէջ միայն կրնան ընդարձակուիլ եւ զօրանալ եւ հաւատոյ յառաջադիմութիւնը նոցա մէջ միայն կկատարուի: Բանը այն չէ որ մէկ կամ մէկ քանի առաջարկութիւններ աւելցուին հաւատոյ ճշմարտութեանց ցուցակին մէջ, ինչպէս որ սովորաբար կկարծուի հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ. մի միայն այս է բանը՝ որ հաւատացելոց սրտին մէջ լոյս մը գտնուի, աւելի ընդարձակ եւ աւելի զօրաւոր լոյս մը, որ հաւատոյ ճշմարտութիւնները բոլորովին նոյն թողու, ոչ փոխելով զանոնք եւ ոչ աւելացնելով, այլ միայն աւելի աչքի երեւցընելով: Ուրեմն հաւատոյ ճշմարտութեանց իսկական յա-

ռաջադիմութիւնը այն չէ որ վարդապետութեանց թիւը աւելնայ, հապալ միայն զանոնք յայտնող լոյսը աւելի պայծառանայ. ասով հաւատքը՝ որ առաջ գորութենական էր, կդառնայ ներգործական. առաջ որ աղայական էր՝ կինի այրական, առաջ որ անկատար էր՝ կինի կատարեալ, բայց ոչ ճշմարտութեանց շատնալովը, հապալութոյն աւելի պայծառանալովը, ոչ եթէ յայտնեալ ճշմարտութեանց տւելի բազմաթիւ երեւնալովը, հապալ անոնց աւելի լաւ լուսաւորուելովն ու դէպի ամեն կողմը տարածուելովը։ Այս յառաջադիմութիւնը այսու մոօք որ հասկըցուի, ոչ միայն ենթակայական է՝ յայտնեալ ճշմարտութեանց վրայ լինելով, այլ եւ առարկական. բայց ամենեւին նիւթական չէ եւ ամենեւին չփոխեր հաւատոյ մասանց իսկութիւնը՝ որ միշտ նոյն է, ոչ կաւելնայ եւ ոչ կսկակսի։ Այսպէս կվարդապետէ եւ Վինկենտիոս Ալիրենացին՝ հաւատոյ յառաջադիմութեանը վրայ խօսելով. «Հարկ ուրեմնն է, կը տ, զի աճեսցի եւ մեծապէս եւ ուժգնակի յառաջադէմ զարգացի իմաստութիւն, գիտութիւն եւ հանձար միոյ միոյ ի հաւատացելոց, եւ ամենեցուն որք իցեն յեկեղեցւով յամենայն առտիմանս գարուց եւ ժամանակաց, բայց յիւրումն եւ եթ սեռի, այս ինքն է ի նմին վարդապետութեան, ի նմին նշանակութեան եւ ի նոյն միտրա» *). Այս վկայութեան մէջ Վինկենտիոս Ալիրենացին մէկ կողմանէ կը-

հաստատէ թէ պէտք է որ մարդուն համելցապութիւնը գիտութիւնը, իմաստութիւնը յառաջադէմ զարգանայ, մէկ կողմանէ ալ կը պատուիրէ որ ամենեւին բան մը չփոխուի նոյն իսկ վարդապետութեանը մէջ։

Ասկից ալ կերեւի յայտնապէս՝ թէ որքան սխալ է այն հռովմէական վարդապետութիւնը՝ որ կքարոզէ թէ հաւատոյ յառաջադիմութիւն է յայտնեալ ճշմարտութեանց կարգը անցընել բոլոր միւս ճշմարտութիւնները՝ որ անոնց հետ անբաժանելի կերպով կապուած կհամարուին արամախութեամբ, այսու պատճառանօք որ իբր թէ այն կապակցութեան երկրորդական ճշմարտութիւնները առաջիններուն հետ գորութենական կերպով մը յայտնեալ են։

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի երկրորդական ճշմարտութեանց առաջիններուն վրայ աւելնալով՝ առաջիններուն թիւը կբազմապատկուի։

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այնպիսի աւանդը ոչ եթէ ճշմարիտ աւանդ է՝ զգուշութեամբ պահպանելի, հապալ այնպիսի գանձ մը որ կաւելցուի՝ աւելի կամ պակաս համազօր նիւթերով։

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի յառաջադիմութիւնը լուսոյ պայծառութիւնը աւելցնել չէ, հապալ հաւատոյ հանգանակը երկնցընել եւ հաւատոյ վարդապետութեանց թիւը բազմացնել է։

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի դրութեամբ կխառնուին ու իբրա-

*) «Ազգարարութիւն» . գլ. ԽԸ

Հաւասար կհամարուին յայտնեալ մարտութիւնները, եւ մարդկային որամասուհութեամբ անօնց որուած մեխիւնները:

Յիրաւիր այդ անոր ինմանի որ մէկը քրիստոսի տնկած ծառոյն ամեն մէկ օնդին վրայ պատուաստէ ան ամենայն տառերը՝ որ ի մարդկանէ անկուած են, եւ անոր հետ իրենց տերեւներովը կամ փայտովը նմանութիւն մը ունին: Աստ ուածային ծառոյն հիւթը փոխանակ ըստ իրում բնութեան պտղաբերելու՝ կոտղաբերէ ըստ բնութեան ոյատաստեալ ծառոյն, եւ հաւատը փոխանակ մնալու Աստուածային հաւատք՝ կրդառնայ մարդկային. Աստուծոյ խօսքը կիշդուի կկորսուի մարդկանց խօսքի ձեւերուն մէջ:

Գ. — Ապա ուրեմն միայն յԱստուծոյ յայտնեալ ճշմարտութիւններն են ճշմարտութիւնք հաւատոյ: Ինչպէս որ արդէն ըսինք, Քրիստոս իւր բոլոր աշակերտաց սրտին մէջ գրաւ այն ճշմարտութիւնները՝ զորս սովորեցնելու համար եկած էր աշխարհ. սուրբ գիրքը աւանդ է, բայց երկրորդական եւ արուեստական: Լոյսը մոտաց մէջ եւ մոտաց համար է. իսկ թանաքն ու թուղթը միջոցներ են միայն այն լոյսը պահելու:

Յայտնեալ ճշմարտութիւններուն աւանդապահները, որ են ամենայն աշակերտք Քրիստոսի, աւանդապահը ըսուելով պարտական են ոչ միայն հաւատալու, այլ եւ հաւատալով պահպանելու զանոնք:

Այն խօսքերը՝ որովք Քրիստոս եւ առաքեալները կպատուիրեն յաւ պահել յայտնեալ վարդապետութեան աւանդը, ամենայն քրիստոնէից ըսուած են:

Այս է պատճառն որ յայտնեալ ճշմարտութիւնները այսպիսի սահման մը ընդունած են, զոր Ախնկենտիոս Ախրենացին կրացատրէ եւ բովանդակ երկեղեղին կքարոզէ. Փնչ որ ամեն տեղ, ամեն ժամանակ եւ ամենուն հաւատալու եղած է՝ այն է միայն ճշմարտապէս եւ խօսկապէս կաթուղիկէ վարդապետութիւնս⁽¹⁾): Ախրենացին ու զելով ցուցնել թէ վարդապետորէն է իւր խօսածը եւ ճիշգ պէտք է հասկըցուի տուած սահմանը կրացատրէ, եւ կըկրկնէ՝ թէ ի Քրիստոսէ յայտնեալ վարդապետութիւնը պէտք է հաւատացուած լինի ամենէն, եւ ունենայ հընութիւն եւ միաբանական դաւանութիւն բար աշխարհիս Աջ բաւանդակ է իշխանութիւն, Աջ. նոյնպէս դաւանութիւն ամենուն տուած սահմաններուն եւ ամենուն վարդապետութեանը կամ գըրեթէ ամենայն քահանայից եւ վարդապետաց քարոզութեանցը մէջ գտնուի. մէկ խօսքով, այն բանը միայն հաւատացուի ի քրիստոնէից, եւ անկից դուրս եղածը փորձութիւն է միայն եւ ոչ ըընաւ Աստուածպաշտութիւն⁽²⁾):

Վինկենտիոս Ախրենացին երբոր կըսէ թէ այն բանը միայն յայտնեալ է՝ որուն ամենքը կհաւատան, ոչ եթէ ամենայն հաւատացելոց բացարձակ միա-

(1) «Աղարարութիւն» . զլ. Գ:

(2) «Աղարարութիւն» . զլ. ԻԵ:

Ճայնութիւնը կպահանջէ. վասն զիտարակոյս չկայ որ նոցա մէջ կրնան պատահել քանի մը տարաձայնութիւններ։ Նոյն պատճառաւ յաղահանջեր որ քահանայք կամ վարդապետք բացարձակապէս միահւան գտնուին, հապա գլուխէ միահաւան։ Արդ եթէ նա քահանայից եւ վարդապետաց գլուխէ մահանան-նիւնը կպահանջէ, յայտնի բան է որ հանաւանը եկեղեցաց բացարձակ միաձայնութիւնն է պահանջածը։ Եւ այս նոր բան չէ, այլ այսպէս կքարոզէին ընդհանրապէս նոյն իսկ վերջին դարուց անդրալեռնականները, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք երբոր խօսիմք տիեզերական ժողովոյ նշանակութեանը վրայ։

Այս անյաղթելի սկզբունքներէն կըրնամք հանել հետագայ հետեւանքները։

1. Ամենայն վարդապետութիւն որ հալուս-նեան տեղ կդրուի կամ գրուած է թէ մէկ ամրող ուղղափառ համարուած եկեղեցւոյ մէջ, եւ թէ նոյնպէս ուղղափառ համարեալ շատ մը երեւելի քահանաներէ, վարդապետներէ ու նաև աշխարհականներէ, չկրնար երբէք հաւատոյ մասն համարուիլ. վասն զի ամենը չեն ընդունած զայն՝ ոչ յայտնի եւ ոչ զօրութենական դաւանութեամբ։ Եւ յիրաւի, որ բանն որ հաւատոյ մասն է, ոչ միայն կընդունուի, հապանաեւ կհաւատացուի. «Որ ինչ ամենայն ուրեք, որ ինչ յամենայն ժամանակի, որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ է»։ Արդուղիղ բանականութեամբ կընդունուին այնպիսի ճշմարտութիւններ՝ որ պարզապէս ուսումնական կարգէ են, անոր համար որ ճշմարտութիւն են. բայց հաւատոյ մասն կհամարուին Աստուծմէ յայտնեալ ճշմարտութիւնները. ա-

կարծիք՝ թէ եկեղեցւոյ մէջ եւ թէ ուղղափառ եկեղեցւոյ մասն եղող քահանաներէ, վարդապետներէ եւ աշխարհականներէ, ոչ երբէք կրնայ մասն հաւատացած կամ չեն հաւատար անոր՝ ոչ յայտնապէս եւ ոչ զօրութեամբ։ Վասն զի որ բանն որ զօրութեամբ կընդունացաւի, կընդունուի սույն իւղանուն. թեպէտ եւ տնկատար եղանակաւ տեսնուի, սակայն ստոյգ կհամարուի, եւ ամենեւին տարակոյս չլինիր անոր ստուգութեանը վրայ։ Իսկ արդ կարծիք ըսածդ ըստ ինքեան անստոյգ բան է, եւ կարելի է ընդունիլ զայն կամ մերժել համարձակ։

3. Ամենայն վարդապետութիւն որ համարուած է կամ կհամարուի սույն ճշմարտունիւնն, բայց պարզապէս ուսումնական թէ մէկ եկեղեցւոյ մէջ եւ թէ ուղղափառ եկեղեցւոյ շատ մը քահանաներէն, վարդապետներէն կամ աշխարհականներէն, չկրնար երբէք հաւատացած կամ չեն հաւատար անոր՝ ոչ յայտնապէս եւ ոչ զօրութեամբ։ Եւ յիրաւի, որ բանն որ հաւատոյ մասն է, ոչ միայն կընդունուի, հապանաեւ կհաւատացուի. «Որ ինչ ամենայն ուրեք, որ ինչ յամենայն ժամանակի, որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ է»։ Արդուղիղ բանականութեամբ կընդունուին այնպիսի ճշմարտութիւններ՝ որ պարզապէս ուսումնական կարգէ են, անոր համար որ ճշմարտութիւն են. բայց հաւատոյ մասն կհամարուին Աստուծմէ յայտնեալ ճշմարտութիւնները. ա-

նոնք թէպէտ եւ ըստ ինքեան ըստ բաւականին ընդունելի համարուին ողջամիտ հասարակ մարդու առջեւ, պէտք է որ ընդունուին իրքեւ յԱստուծոյ յայտնալ ճշմարտութիւնք եւ Աստուածային հաւատոյ մասունք. ապա թէ ոչ մոնց ընդունուիր կիմնի միայն փիփառփայօրէն, եւ ոչ թէ քրիստոնէաբար: Ննիտագրելով թէ եկեղեցին միշտ կը սովորեցնէ այն ամենայն ճշմարտութիւններ՝ որ իրեն աւանդուած են, եւ բոլոր իւր վարդապետութիւնը հաւատոյ մասնց մէջ անպակասելի եւ անփոփոխ ոչ ապաքէն յայտնապէս կտեսնուի որ եթէ եկեղեցին մէկ ճշմարտութիւն մը համարի հակառակ վարդապետութեան հաւատոյ, այն ճշմարտութիւնը ոչ երբէք կրնայ համարուիլ երբէք աւանդուած յայտնութեան մէկ մասը: Այսպէս կսովորեցնէին ատենով քրիստոնէական վարդապետութիւնները:

Եթէ հաւատոյ մաս մը սահմանելը լինէր նոր վարդապետութիւն մը հնարել այդ երեք առաջարկութիւնները որ ըրինը՝ սուտ կիմնէին. բայց հաւատոյ մասի մը սահման տալը նոր վարդապետութիւն հնարել չէ, այլ միայն եւ պարզապէս ցուցնել է՝ թէ հաւատոյ այն մասին մէջ քարոզուած վարդապետութիւնը Աստուածմէ յայտնուած է. թէ յիրաւի մասն է այն եկեղեցւոյ աւանդուած յայտնութեան, եւ թէ հետեւաբար՝ բոլոր մասնաւոր ուղղափառ համարեալ եկեղեցիք ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ այնպէս հաւատացեր են, եւ այնպէս ճանչցեր են զայն մասն Աստուածային հաւատոյ: Այս սկզբուն-

քը անժխտելի է: Ապա ուրեմն որ եւ իցէ վարդապետութիւն՝ որ իրօք չէ ընդունուած այսպիսի պայմաններով, այլ պարզապէս համարուած է իրքեւ ուսումնական ճշմարտութիւն, կամ իրքեւ կարծիք կամ իրքեւ մոլորութիւն, ոչ երբէք կրնայ հաւատոյ մասն լինել:

Դ.— Բարեսիրտ եւ ողջամիտ մարդու համար շատ հետաքրքրական ու զուարձալի բան է այս սկզբանց հետ համեմատել այն վճիռները զոր հռովմէական եկեղեցին կուտայ, որ եւ իցէ վարդապետութեան սահմանելի լինելուն վրայ:

Պիոս Փ 1852 ին մասնաւոր յանձնաժողով մը կարգեց ու պատուիրեց որ տեղեկագիր մը շինեն այս նիւթիս վրայ՝ թէ արդեօք լինչպէս կարելի է Աստուածաբանական տեսութեամբ հանդիսաւոր սահման մը տալ Աստուածածնայ անարատ յղութեանը: Յանձնաժողովը՝ որ Ի-Ն-Հ-Վ-Ռ-լրագրին ըսածին նայելով քաջահմուտ Աստուածաբաններէ բազկացած էր, այն առիթով ընդհանուր կանոններ գծագրեց, որպէս զի անոնց նայելով որոշուի թէ այս կամ այն ճշմարտութիւնը ինչ կերպով կրնայ հանդիսապէս սահմանուիլ: Այս կանոնները նշանակուած ու բացատրուած են այն աստուածաբանական բառարանին մէջ զոր կօլէու քահանան թարգմանած է Գերմաներէնէ Գաղղիաբէն (Հատ. Ժ. էջ 279): Այն իմաստուն յանձնաժողովոյն նախագահն է եղեր կարդինալ Ֆերրարի, եւ անդամք՝ Քաթերինի եպիսկոպոսը, Աւտիզիոյ կանոնիկոսը, Փեռոնէ, Փասսալիա՝ Շռատէր եղութ-

ները, Սփառտա Գոմինիկեանը, Թոռինի Ֆրանչիսկեանը, որոյ մեռնելէն եաքը տեղը անցեր է նոյն կարգէն Հայրն Թլրիւէ, եւ սոքա միաձայն վկայութեամբ հետագայ սկզբունքները դրեր են:

«Որպէս զի մէկ վարդապետութիւն մը կարենայ սահմանուիլ՝ հարկ չէ որ եկեղեցւոյ մէջ անոր վրայ եղած կարծիքները ոչ երբէք փոփոխուած լինին, կամ հաւատացեալք եւ ուսուցիչք հաւատոյ անոր վրայ միշտ համաձայն եղած լինին»:

Ապա ուրեմն խմասուն յանձնաժողովն նայելով՝ ո՛ր եւ իցէ վարդապետութիւն կարելի է համարիլ իրօք յայտնեալ յԱստուծոյ, եւ ամեն ժամանակ մասն աւանդութեան քրիստոնէական յայտնութեան՝ որ յանձնուած է բոլոր եկեղեցւոյ, նաեւ այն ատեն որ հաւատացեալք եւ ուսուցիչք համարեր են զայն մենայնի ուղղափառք համարեր են զայն եւ սովորեցներ են իրեւ կարծիք մը՝ որ ոմանց լուգունելի երեւցած է, եւ ումանց մոլորական եւ գարշելի ։ ։ ։ ոչ ոք ի նոցանէ չիարծեր՝ թէ մասն է այն Աստուծային հաւատոյ. ուստի եւ ընդունիր իրեւ յայտնեալ ճշմարտութիւն, որովհետեւ պարզ կարծիքի տեղ դրած է. այլ եւ ոմանք ի նոցանէ կը հերքեն ու կմերժեն զայն իրեւ մոլորութիւն։ Փոյթ չէ, օր կուգայ որ կարելի կլինի հաւատոյ մասն շինել զայն, եւ այնուհետեւ ով որ համարձակի ըսել՝ թէ այդ բանին ամեն ժամանակ հաւատացած չէ եկեղեցին, եւ թէ այդ վարդապետութիւնը տիեզերական եկեղեցւոյ դաւանութեանը տւանդներէն

չէ, պիտի բանազրուի եւ հերետիկոս համարուի . . .

Բայց որովհետեւ հաւատք ըսածդ չփոխուիր, որովհետեւ այն բանն որ հիմայ մասն է հաւատոյ, ահո՛ր համար հաւատոյ մասն է հիմայ որ միշտ նոյն պէս եղած է, առկից կհետեւի թէ այն կաթոլիկները (կամ հաւատացեալները) որ նախնի գարուց մէջ կպնդէին՝ թէ այս կամ այն առաջարկութիւնները հաւատոյ մասունք չեն, մանաւանդ թէ ողբալի կարծիքներ են եւ վնասակարք հաւատոյ, իրենք ըստ ինքեան կատարեալ հերետիկոս էին։ Ուրեմն ինչո՞ւ համար նոքա եկեղեցւոյ մէջ ուղղափառ ճանչցուած էին։ Ինչո՞ւ համար սուրբն Քեռնարդոս եւ սուրբն Թովմաս Ագուինացի որ անարատ յղութեան կը հակառակէին, սուրբն Փրանկիսկոս Սակացի եւ Ֆեռնելոն որ նոյնպէս հակառակէին պատական այն կերպով անսխալականութեանը՝ ինչ կերպով որ մեր օրերուն Հռովմէականները կվարդապետեն, ինչո՞ւ համար այդ սուրբ մարդիկը՝ որ իրօք հերետիկոս էին՝ եկեղեցւոյ մէջ համարուած էին գերազանց ուղղափառ վարդապետներ. եւ մանաւանդ ինչպէս կարելի է ուղղափառ համարել զիրենք նաեւ հիմա։ Հռովմէական եկեղեցին, որ արդէն վարժած է Խմբորոսի եւ ուրիշ շատերուն խարդախանացը, միտքը գրեր է թէ այդ գժուարութենէն դիւրաւ կազատի՛ երբոր պարզապէս ուրանայ՝ առանց բանի տեղ դնելու բոլոր վկայութիւնները եւ պատմական վաւերական ապացոյցները, թէ այն բարեմիտ սուրբերը այնպիսի վարդապետու-

թիւններ ոչ երբէք ըրած են: Եւ յիրափ, ովկ պիտի երթայ զանոնք ստուգեաւ:

Իմաստուն յանձնաժողովը այս կերպով առաջ կտանի իւր սկզբունքները արելը:

Արակէս զի մէկ վարդապետութիւնը կարենայ սահմանուիլ՝ բաւական է որ մէջ բերուին մէկ տանի յայտնի եւ առվկայութիւններ, որոց մէջ սահմանի վարդապետութիւնը գտնուի . . . Ամանապէս բաւական է որ ուղղափառ պիտկոպոսները այժմու ժամանակս համաձյն լինին այն վարդապետութեան վրայ» :

Ո՞յշ բառը այս աեղ աւելորդ է. վարդն զի ինդիրը այս իսկ է թէ արգեօք այն վկայութիւնները իրոք որո՞շ են թէ չէ. բայց յայտնի բան է որ որոշ չեն, որովհետեւ մէկ քանի հատ են միայն, եւ անոնց մէջ եղած վարդապետութիւնը անսւղղակի եւ աստուածանական տրամաբանութեամբ գուրս մրուած է. վարդապետութիւն մը որ մինչեւ այն ատեն յայտնեալ ճշմարտութեան տեղ չէ դրուած, հապա միայն ժամանակէ մը ետեւ կուղեն զայն սահմանել:

Եւ նախ՝ ի՞նչպէս կարելի է ընդունիլ որ բոլանդակ եկեղեցւոյ մէջ մէկ մէկ վկայութիւններ միայն գտնուին մէկ վարդապետութեան մը վրայ՝ զօր բանադաշտ եկեղեցին յայտնեալ ճշմարտութեան տեղ դրած է: Եթէ եկեղեցին կը սովորեցնէ միշտ այն ամենայն ճշմարտութիւնները՝ որ իրեն աւանդուած են, ի՞նչպէս կարելի է որ այն ճշմարտու-

թեանց մէկը հաստատուի՝ միայն մէկ տանի պարագաներու մէջ, թէ եւ այն պարագաները հանդիսաւոր համարւին: Այն մշտնջենաւոր լուսութեան մէջ ի՞նչ կրնայ ընել այնպիսի հանդիսաւոր վճիռը: Միթէ շատ ժամանակ է որ նոյն իսկ Վատիկանին պերճանքն ու հանդիսաւոր արարողութիւնը ոյժ մը առեր են հաւատոյ բաներու մէջ ընդհանրականութեան հաստատութեան եւ միաձայնութեան տեղը բռնելու: Վինկենտիոս Նիկողոսին եւ նորա վարդապետութեան հետեւողները ոչ երբէք երեւակայած են այդպիսի հանդիսաւորութիւն մը՝ որ ուրիշ ամեն բանի տեղ կարենայ բռնել: Տես թէ այժմու հռովմէական եկեղեցին հաւատոյ մասանց սահմանները ուր հասուցեր է. դոքա իրեն համար եղեր են ինդիրք Հայուլը-Ռուան և հանդիսի . . . :

Բայց, կը սեն, եթէ սահմանելի վարդապետութիւնը իրօք գտնուի այն վրկայութեանց մէջ, միթէ սահմանը օրինաւոր չընչամարուիր:

Մեք արդէն ցուցուցինք՝ թէ պահանջական հաւատքը ի՞նչ կերպով կանցնի եւ կգառնայ ներդաշտական հաւատք, եւ թէ ի՞նչպէս այս փոփոխութիւնը կլինի պայծառութեան աւելինալովը, եւ ոչ եթէ վարդապետութեանց թիւը շատցնելով: Հռովմէամիրաց ճարտարութիւնն յայսմ է՝ որ անդադար պահանջական բովանդակութեան կդիմեն այսպիսի խնդրոց մէջ. նոցա տրամախութիւնը այս է միայն:

Վարդապետութեան մը մէջ ի՞նչ բան որ կայ՝ հաւատոյ մասն է, կը սեն. իսկ

արդ որ բանն որ պըրունէնական կերպով կայ վարդապետութեան մը մէջ՝ իրօք ալ կայ անոր մէջը, ապա ուրեմն ինչ բան որ զօրութեամբ կայ վարդապետութեան մը մէջ՝ մասն է հաւատոյ, եւ կրնայ սահմանուիլ: Դարձեալ, ինչ բան որ անբաժանելի կերպով կապուած է վարդապետութեան հետ, զօրութեամբ կրովանդակուի այն վարդապետութեան մէջ, ապա ուրեմն ինչ բան որ անբաժանելի կերպով կապուած է վարդապետութեան մը հետ՝ կրնայ սահմանուիլ: Որինակի համար, մասն է հաւատոյ թէ եկեղեցին անսխալ է, իսկ արդ պապին անսխալութիւնը զօրութեան կերպով կրովանդակուի եկեղեցւոյ անսխալութեանը մէջ, կամ թէ անբաժանելի կերպով միացեալ է անոր հետ, ապա ուրեմն քանի որ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը հաւատոյ մասն եղած է, պապին անսխալականութիւնն ալ եղած է մասն հաւատոյ, եւ հետեւաբար՝ ամենայն իրօք օրինաւոր բան է սահմանել զայն իբրեւ վարդապետութիւն հաւատոյ:

Այս սկզբունքը իբր թէ խելքի յարմար կերեւնայ, բայց խարէական է: Վինկենափոս Աիրենացին նէրդութական բովանդակութենէն դուրս ուրիշ բան՝ ոչ երբէք ընդունած է: վասն զի բազգատելով տղան չափահաս մարդուն հետ՝ որ մի եւ նոյն անձը կկազմեն, յայտնապէս կըսէ թէ տղուն անդամներուն մէջ արդէն կգտնուի նէրդութականը, թէպէտ եւ անկատար կերպով, այն ամենայն ինչ որ յետոյ պիտի կատարելագործուի չափահաս մարդուն

անդամոցը մէջ: Արդ միթէ կարելի՞ է ըսել՝ թէ զօրութեանական բովանդակութիւնն ալ այսպէս է: Ոչ երբէք: Վասն զի նախ՝ զօրութեանականին ու ներգործականին մէջ իրական տարբերութիւն կայ, այնքան իրական որ երկուբան կցուցնեն իրարմէ իրօք զատուող: Եւ երկրորդ՝ սովորաբար մէկ բան մը ուրիշ բանի մէջ զօրութեանական կերպով կրովանդակուի բսելով՝ կհասկցուի թէ այն երկու բաները անբաժանելի կերպով միացած են իրարու հետ: Եւ այս շատ գիւրին հնարք մի է որ մարդ թէ իւր խելքին փշած գաղափարները յայտնեալ ճշմարտութեանց տեղ գնել տայ:

Յեր տեսնեմք թէ այդ ոճը ինչ կերպով ի գործ դրուած է:

Այս ինչ ընկերութեան քով շատ տարիներէ ի վեր մարմարինի կտոր մը կայ: Արդ այն մարմարինի կտորին մէջ կայ կամ կրովանդակուի պըրունէն Հիւնական վայրուն այս կամ այն հրաշագեղ արձանը, որովհետեւ Վիքէլ — Անձելոյի քանդակովը կարելի է անկից այնպիսի արձան մը հանել: Ասկայն Միքէլ — Անձելոյին ընկելիքը ի՞նչ բան է: միթէ պիտի ստեղծէ՞ զայն ոչ: Հապա միայն դուրս պիտի բերէ, պիտի երեւցնէ, պիտի բացայացէ: Ապա ուրեմն ամենայն իրօք տրամաբանական է ըսելը՝ թէ շատ տարիներէ ի վեր այն ընկերութիւնը տէր է եղած այն հրաշագեղ արձանին: — Չեմք գիտեր ի՞նչ ըսելու է այսպիսի տրամախոչութեան: Եւ սակայն այս իսկ է հռովմէականաց ըրածը: Կը-

նոքա՛ թէ եկեղեցի անուանեալ ըն-
թիւնը հաղար ութը հարիւր տա-
իէ ի վեր յայտնեալ վարդապետու-
իւն մը ունի. իսկ արդ այս վարդապե-
տութեան մէջ զօրութենական կերպով
կատնուի այս ինչ կամ այն ինչ առա-
ջարկութիւնը, որ գուրս երեւնալու բա-
յայտուելու համար ուրիշ բանի կա-
րօս չէ՝ եթէ ոչ այս կամ այն վարդա-
պետին տրամախոչութեան, ապա ու-
րեմն հաղար ութը հարիւր տարիէ ի-
լիր եկեղեցին իրօք կհաւատայ այդ ա-
ռաջարկութեան՝ իրեւ յԱստուծոյ
յայտնեալ ճշմարտութեան:

«Տարակոյս չկայ թէ այս ինչ պատ-
իրին գոյները սքանչելի գեղեցկութիւն
մը ունին. եւ ով որ չէ ըսէ՝ անմիտ է,
իսկ արդ այն փայտը՝ որոյ վրայ այդ
գոյները նկարուած են՝ անբաժանելի
կերպով միացած է անոնց հետ, ապա
ուրեմն փայտն ալ նոյնպէս սքանչելի է
գեղեցկութեամբ. եւ ով որ այս բանը
ուրանայ՝ անմիտ է»: — «Մասն է հա-
ւատոյ՝ թէ այս ինչ ճշմարտութիւնը
յաստուծոյ յայտնեալ է, եւ ով որ ա-
նոր դէմ խօսի՝ հերետիկոս է. իսկ արդ
ուրիշ ճշմարտութիւն մը անոր էնթական
լինելով՝ անբաժանելի կերպով միացած
է հետը, ապա ուրեմն Աստուծած զայն
յայտնելովը զայս եւս յայտնած է. ա-
պա ուրեմն սա ալ առաջնոյն պէս յայտ-
նեալ է յԱստուծոյ. եւ ով որ ուրանայ
զայս՝ հերետիկոս է»: — Այս երկու տը-
րամախոչութեանց տարբերութիւնը
ինչ բան է:

«Մասն հաւատոյ՝ թէ հոգեւոր իշ-
խանութիւնը մարմնաւոր իշխանութե-

նէն վեր է. իսկ արդ յայտնի բան է որ
վերինը տէր է իրմէ վար եղողին, ապա
ուրեմն կարելի է սահմանել՝ թէ պա-
պլը ըստ որում աւանդապահ հոգեւոր
իշխանութեան՝ բացարձակ տէր է մարմ-
նաւոր թագաւորաց»: — «Մասն է հա-
ւատոյ՝ թէ Քրիստոս իւր եկեղեցին
հաստատեր է այս գիտաւորութեամբ՝
որ անխախտ մնայ մինչեւ ի կատարած
աշխարհի. իսկ արդ տարակոյս չկայ որ
եկեղեցին չկրնար հաստատ մնալ՝ եթէ
պապը մարմնաւոր թագաւոր ալ չլինի,
ապա ուրեմն կարելի է սահմանել՝ թէ
պապին աշխարհական թագաւորու-
թիւնը յԱստուծային իրաւանց է»: —
«Հաւատոյ մասն է՝ թէ Քրիստոս իւր
եկեղեցւոյն տուած է պատուէր եւ
միջոց հաւատքը քարոզելու ամենայն
ազգաց. իսկ արդ կարելի է քարոզել
հաւատքը ոչ միայն աւետարանով, հա-
պա նաեւ գիտութիւններով, ապա ու-
րեմն կարելի է սահմանել՝ թէ եկեղեց-
ին է աւանդապահ ոչ միայն Աստուծա-
յին բանին, հապա նաեւ ամենայն
գիտութեանց. եւ թէ հետեւաբար՝ ա-
մենայն վարդապետութիւն պէտք է ե-
կեղեցիէն առնուի»: Ահա այսպիսի
տրամախոչութիւններ ընելու կհամար-
ձակին մարգիկ՝ երբ կդնեն մոքերնին
թէ ինչ որ յայտնեալ ճշմարտութենէ
մը կրնայ ծագել ի ձեռն տրամախոչու-
թեան, կամ ինչ որ կրնայ ցուցուիլ
իրեւ անբաժանելի կերպով անոր հետ
միացած, պէտք է որ նոյնպէս համա-
րուի իրօք յայտնեալ ճշմարտութիւն:
Այսպիսի ոճ մը կարելի չէ չափի ու սահ-
մանի մէջ դնել. եւ նոյն իսկ հռովմէա-

կանք շատ պէտք է տագնապին՝ եթէ կամենան այնպիսի մոլորութիւն մը գըտնել՝ որ կարելի չլինի սահմանել նոյն կերպերով։ Առանձին վարդապետութեան մէջ իրենք ալ կծիծաղին այս ոճին վրայ զոր իրենք իսկ կանուանեն ոճ բարեւու գալուուեան (faciam te bene venire)։ ուրեմն ինչո՞ւ կուզեն նոյն ոճը բանեցնել նաեւ իրենց հրապարակական վարդապետութեանը մէջ։

Խմաստուն յանձնաժողովը կերեւի թէ բաւական չէ համարած զըստնենական բովանդակութեան վարդապետութիւնը այն կերպով ինչպէս որ վերոյիշեալ սկզբանց մէջ տեսանք։ Գուցէ իրօք ալ անօր համար միայն աւելցուցեր է հետագայ սկզբունքը՝ որ նախընթացը բաւական չէ տեսած։ Ինչ եւ իցէ, ահաւասիկ այն նոր սկզբունքը՝ «որպէս զի մէկ վարդապետութիւն մը կարենայ սահմանուիլ» բաւական է որ կամուլիկ (ուղղափառ) եպիսկոպոսները այժմուժամանակո համաձայն լինին այն վարդապետութեան վրայ»։

Վինկենտիոս Լիրենացին չըսեր ամենելին՝ թէ հաւատքը եպիսկոպոսներուն միայն պահուած սեպհականութիւն է. այլ կհամարի զայն աւանդ՝ եկեղեցւոյ ամենայն անդամներուն յանձնուած։ Որ ինչ յամենեցուն հաւատցեալ է։ Վինկենտիոս Լիրենացին բաւական չհամարիր միայն ներկայ ժամանակին համաձայնութիւնը, հասուա մշանջնենաւոր համաձայնութիւնը, կապահանջէ։ Որ ինչ միշտ եւ հանապա հաւատացեալ է։

Ապա ուրեմն հռովմէական իմաստուն յանձնաժողովոյն եւ սրբոյն Վինկենտիոսի Լիրենացւոյ վարդապետութիւնը յայտնապէս հակասական են։ ուրեմն որոնք պէտք է հաւատալ յանձնաժողովոյն թէ Վինկենտիոս Լիրենացւոյ։ — Մէնք առանց երկբայութեան կվկայեմք թէ Վինկենտիոսի Լիրենացւոյ կհաւատամք։

Ե. — Պապին անձնական անսխալականութեան վարդապետութեան գալով՝ բաւական համարիմք հետագայ գիտողութիւններն ընել՝ հաւատոյ վարդապետութեան կէտէն նայելով։

1. Առաջին ութը գարերուն մէջ, երբ այնչափ պատճառներ կային պապին կարծեցեալ անսխալականութիւնը բանեցնելու, թէ՝ այն բազմաթիւ մոլորութեանց համար որ հարկ էր գատապարտել այն միջոցներուն, եւ թէ՝ այն մեծամեծ գժուարութիւններուն համար որ կային կաթուղիկէ եկեղեցւոյ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովի հրաւիրելու, ոչ մէկ վարդապետի մը եւ ոչ մոքէն անցած էր այդպիսի անսխալականութիւն։ այնքան որ նոյն իսկ տիեզերական ժողովները համարձակած են պապերուն վարդապետութիւնները քըննութեան տակ ձգել գատապարտել իբրեւ հերեափիս։ Արդ մի գուցէ ըսեն՝ թէ այդպիսի կասկածանք մը չերեւնալը անգամ զօրութենական հաւատքի հաւասար է։ Մի գուցէ ըսեն՝ թէ տիեզերական ժողովները, որ զպապը իբրեւ հերեափիս կգատապարտէին՝ զօրութենական կերպով կհաւատային նորա

անխալականութեանը. եւ սակայն հը-
մովմէականները հարկադրուած են
այդպէս ըսելու՝ որ իրենց նոր վարդա-
պետութիւնները հաստատեն. եւ սա-
կայն հաւատացեալք եւ քահանայք եւ
եպիկոպոսունք կրնգունին այդ վար-
դպետութիւնները . . . եւ տակա-
լին կհամարձակին նոքա խօսելու գի-
տութեան, պատմութեան, ուզիղ բա-
նականութեան վրայ . . . :

2. Յետ ժամանակի, երբոր հռով-
մէական պալատին գործակալներն ու
ստուածաբանները նետեցին հասա-
րակութեան մէջ պապին անսխալակա-
նութեան գաղափարը, երեւելի վարդա-
պետներ անոր գէմ ելան՝ իրբեւ ընդ-
գէմ սատանայական մոլորութեան :
Արդ պիտի ըսե՞ն արդեօք թէ նոցա
այդ կերպով պատերազմիլը զօրութե-
նական կերպով պապին անսխալակա-
նութեանը հաւատալ էր. Եթէ այնպէս
է, ուրեմն ի՞նչ բանի հետ չյարմարիր
արդեօք հռովմէականաց զօրութենա-
կան հաւատքը:

3. Ժամանակէ մը ետեւ, երբոր հը-
մովմէական պալատին գործակալնե-
րուն եւ աստուածաբաններուն թիւը
աւելցաւ, այս պապական անսխալակա-
նութեան գաղափարը սկսան աստիս
անդին քարոզել իրբեւ այնպիսի կար-
ծիք մը՝ զոր իհարկէ կարելի էր հերքել,
բայց գուցէ կարելի էր նաեւ ընդունիլ
իրբեւ կարծիք: Ո՞վ կրնայ ըսել թէ այն
գաղափարը այդպիսի կերպերով պարզ
կարծիքի մը պէս ընդունիլը կրնայ հա-
մարուիլ իրօք հաւատալ անոր աստ-

ուածային հաւատով մը, թէպէտ եւ
այն հաւատքը զօրութենական լինի:

4. Վերջապէս մարդիկ գտնուեցան
որ յանձն առին ընդունիլ զայն իրբեւ
սոսուածաբանական ճշմարտութիւն մը,
եւ այս կերպով քարոզեցին զայն Դաղ-
ղիոյ մէկ քանի դպրանոցներուն մէջ
1850 ին ատենները: Բայց ոչ երբէք, եւ
ոչ իսկ 1869 ին, յանդգնեցաւ մէկը քա-
րոզելու թէպէտին անձնական անսխա-
լականութիւնը վարդապետական կամ
հաւատոյ ճշմարտութիւն է. Արդ մի-
թէ յայտնի կամ զօրութենական հա-
ւատք էր այն: Անտարակոյս ոչ. որով-
հետեւ ոչ ոք կհաւատար անոր իրբեւ
յայտնեալ ճշմարտութեան, այլ կըն-
դունէին միայն իրբեւ պարզապէս աս-
տուածաբանական վարդապետութիւն:

Ապա ուրեմն ամենայն կերպով ստոյգ-
է նախ՝ թէ պապին անձնական ան-
սխալականութիւնը ոչ երբէք հաւատա-
ցուած է իրբեւ յայտնեալ ճշմարտու-
թիւն՝ եւ ոչ իսկ հռովմէական եկեղեց-
ւոյ մէջ 1870 ին յուլիսի 18էն առաջ.
երկրորդ՝ թէ այդ անսխալականութիւնը
եթէ չլինէր անգամ մոլորութիւն մը,
չէր կրնար երբէք հաւատալեաց կարգը
գրուիլ. եւ այս բանիս վրայ եղած ո՛ր
եւ իցէ վարդապետական սահման ոչ
ինչ է ըստ ամենայն իրաւանց: Եւ եր-
րորդ՝ թէ հռովմէականք այսպիսի սահ-
ման մը ձեւացնելու համար հարկադրե-
ցան բոլորուին խարդախել ու խանգա-
րել իրենց հետեւողներուն մոքին մէջ
հաւատոյ գաղափարը՝ որ այնքան կա-
րեւոր եւ էական գաղափար է:

թաղափարները չեն տարածեր եւ չեն քարոզեր ամենայն երեւելի, հռովմէականը:

թաղափարները չեն տարածեր եւ չեն քարոզեր ամենայն երեւելի, հռովմէականը:

թաղափարները չեն տարածեր եւ չեն քարոզեր ամենայն երեւելի, հռովմէականը:

Ա. — Հաւատոյ գաղափարին պէս խանդարուած է հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ նաեւ տիեզերական ժողովոյ նշանակութիւնը: Ինչպէս որ հաւատքը այդ եկեղեցւոյ մէջ ուրիշ բան չէ հիմա՝ եթէ ոչ պապին խօսքերուն կուրակերպ եւ բացարձակ հաւանութիւն, այսպէս ալ տիեզերական ժողովով ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ժողով պապին: Մէկ ժողով մը որ պապը կահճանէ, պապը անոր նախադաշտ կլինի անձամբ կամ իւր նորիակներովը, եւ պապը կհաստատէ անոր վճիռները, հռովմէականաց համար տիեզերական է եւ անսխալտկան: Այս ամեն պայմաններն անդամ հարկաւոր չեն համարուիր: Հռովմէական վարդապետութեան նայելով որ եւ իցէ մասնաւոր ժողով՝ որքան ալ տեղական եւ ամիտի լինի՝ բաւական է որ պապը պարզապէս հաստատէ զայն իւրեւ տիեզերական ժողով, անպատճառ տիեզերական է, եւ բոլոր եկեղեցին պարտական է ընդունել զայն իւրեւ տիեզերական ժողով: Ուրեմն ժողովին մը տիեզերական լինելուն մի միայն է ական պայման այս է ըստ ինքեան՝ որ պապին հաւանութիւնը առած լինի, պապին հաւանութիւնն է նոյն իսկ ժողովոյն անսխալտականութեանը՝ ինչպէս նաեւ տիեզերականութեանը աղբեւրը:

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ եւ ըսել թէ այս

գաղափարները չեն տարածեր եւ չեն քարոզեր ամենայն երեւելի, հռովմէականը:

Եւ միթէ ամենայն իրօք ստոյգ բան չէ որ առաջին երեք տիեզերական ժողովները, նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի, ոչ երբէք պապին հաւանութիւնը ընդունած են: Եւ մեր օրերուն անդամ ոչ պապէն Գերապատիւ Քենրիք՝ Սէն – Լուի քաղաքին եպիսկոպոսը՝ կըսէ տետրակի մը մէջ՝ զորթէպէտ կարելի չէ եղած հռովմի մէջ տպագրել, այսու ամենայնիւ կաթոլիկ եպիսկոպոսի մը վարդապետութիւն է՝ 1870: «քահանայապետական հաստատութիւն զիրացն ընդութիւն ոչ փոխէ. այլ եթէ չինիցի այլ ինչ խափան, հանդիսաւոր եղանակաւ վկայէ՝ թէ ամենայն ինչ ի ժողովի անդ օրինաւորապէս եղեալ է, *):

Այսքան է միայն պապին հաւանութեան զօրութիւնը:

Բայց աւելի բարձրէն եւ աւելի ամբողջ կերպով տեսնեմք բանը:

Նախ քան զամենայն, եւ բուն խօսքերուն նշանակութեանը նայելով, ժողով մը այն ատեն միայն ընդհանրական կամ տիեզերական է՝ երբոր ընդհանրական եկեղեցւոյ հաւատարիմ թարգմանը կամ ներկայացուցիչն է: Ինչպէս որ միայն մէկ գաւառի եկեղեցիները ներկայացնող ժողովը գաւառական ժողով է, նոյնպէս ալ այն ժողովն որ հը-

(*) «Ցաղակս անսխալտականութեան բահանայապետն» (De ponte ficia Infallibilitate). Նախով, 1870, էջ 56.

ռովմայ եկեղեցին ու պալատը կներկայացնէ՝ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ հռովմէական ժողով, Որպէս զի իրօք ընդհանրական կամ տիեզերական ժողով լինի, ամենահարկաւոր է որ ներկայացնէ բոլոր մասնաւոր եկեղեցիները, այս ինքն բովանդակի ընդհանրական եկեղեցին։ Եւ ահա այս ողջամիտ վարդապետութեան ու բանական խելքի վրկայութեան վրայ հիմնուած է այն վարդապետութիւնը՝ զոր կուզենք այստեղ բացատրել։ Իսկ հռովմէական շէնքը բոլորովին ասոր ներհակ հիմնան վրայ գրուած է։ Ուրեմն տիեզերական ժողովի մը առաջին պայմանը այս է որ ամենայն մասնաւոր եկեղեցիք ներկայանան անոր մէջ։ Արդ ո՞ր եւ իցէ եկեղեցին ո՞րքան ալ մասնաւոր լինի՝ ոչ թէ միայն իւր եպիսկոպոսէն ու նորա քարտուղարէն կձեւանայ, հապա նաեւ իրեն հովիւ ճանչցուած քահանաներէն, եւ իրեն անդամգտնուող հասարակ ժողովրդականներէն։ այս պատճառաւ ալ դարաւոր ժամանակներով քրիստոնեայ աշխարհականներն ու քահանաները միշտ ներկայ գտնուած են ժողովներու մէջ։ յետոյ կտեսնեմք թէ ո՞րքան էր քահանայից եւ աշխարհականաց իրաւունքը, առ այժմ այս միայն հաստատեմք՝ թէ նոքա անո՞ր համար ներկայ կդտնուէին ժողովներուն որ ներգործութեամբ մասնակից լինին հաւատոյ եւ բարեկարգութեան խնդիրներու վրայ եղած խորհրդակցութեանց եւ թէ վարդապետական աւանդութեանց մէջ նոյնչափ պատկառելի էր նոցա վկայութիւնը որքան դատաստանական եւ կա-

ռավարչական բարեկարգութեան մէջ նոցա գործողութիւնները։ Անդրակեռնականք ոչ երբէք պիտի կարենան պատմութեան մէջէն ջնջել այս կտորը վասն զի ոչ երբէք ալ պիտի կարենան ժողովոց սահմաններն ու կանոնները մէջտեղէն վերցընել։

Այս առաջին պայմանիս հետեւանք է նաեւ երկրորդը՝ այս ինքն եթէ եպիսկոպոսները մինակ երթան ժողովի, հետերնին տանելով իրենց քահանայից եւ ժողովրդոց վատահութիւնը, պարտական են այն ժողովին մէջ հաւատարիմ ներկայացուցիչ լինել քահանայից եւ ժողովրդոց միանգամայն, եւ իրենց եկեղեցիներուն հաւատքին ու հոգւոյն հարազատ վիկաներ՝ թէ անցեալ ժամանակի համար եւ թէ ներկային համար։ Այս եւ հաւատացեալները, եւս առաւել իւրաքանչիւր եկեղեցեաց քահանաները իրաւունք ունին ոչ միայն գիտնալու՝ թէ իրենց եպիսկոպոսներուն տուած վկայութիւնը ինչպէս էր կամ նոցա տուած տեղեկութիւններն ինչ էին, հապա նաեւ քննութեան տակ ձգելու անոնց ճշգութիւնը, վասն զի իրենք ալ պարտական են հաւատոյ աւանդը պահպանել, եւ եկեղեցւոյ կենդանութիւնը պահելու աշխատիլ՝ իրեւ անդամք կամ հովիւք եկեղեցւոյ նայց ինչպէս կարելի է այդ քննութիւնը ընկել՝ եթէ մէկը ճար չունենայ անձամք իմանալու եպիսկոպոսներուն տուած վկայութիւնն ու աեղեկութիւնները։ ահա ասոր համար ամեն ժամանակ հաստատուն պահուած է ճշմարիտ տիեզերական ժողովոյ գործողութիւններուն հրապա-

բակաւ լինելը։ Միթէ յայտնի չէ որ սուրբն Յովհան Ասկերերան յանձն չառաւ ատենով ժողովի մը մէջ գտնուիլ՝ որ հրապարակական չէր։ Միայն Տրիդենտեան ժողովին մէջ առաջին անգամ խօսք եղած է գաղտնութեան վրայ. եւ սակայն գիտելու բան է որ այդ գաղտնութիւնը միայն յորդորական ձեւով ապսպառւած էր եպիսկոպոսներուն։ Եւ միայն այն առաջարկութեանց վրայ էր՝ որոց համար գեռ վճիռ չեղած կրնային ոմանք կարծել՝ թէ արգէն վճռողաբար ընդունուած կանոններ են, եւ արգելք լինել կաթոլիկաց եւ բողոքականաց հաշութեանը. այս ալ կայ որ եպիսկոպոսները իրենց բազմաթիւ գրուածքներուն ու նամակներուն մէջ համարձակ կպատմէին ժողովին մէջ պատահած անցքերը. Վատիկանին ժողովոյն պահուած է եղեր նաեւ այս էական նիւթիս մէջ, ինչպէս ուրիշ շատ նիւթոց մէջ ալ, բոլորովին մէկդի դնել ամենայն գարուց աւանդութիւնը, Նոյեմբերի 17 ին 1869ին կանոնադրութեամբ հաստատելով բացարձակ գաղտնութիւն, եւ ժողովոյն բոլոր անդամոցը վրայ պարոք դնել որ ժողովոյն վերաբերեալ ամենայն գործոց վրայ սաստիկ գաղտնութիւն պահուի ընդունակութանը ծանր պատճեց։

Եպիսկոպոսաց վկայութիւնները քըննութեան տակ ձգելու իրաւունքը այնքան ծանր բան է՝ որ չեմք կրնար պարզ կերպով լսել եւ անյնել՝ առանց ապացուցներ քերելու։

Պետրոս Սոտոյ, որ Տրիդենտեան ժողովոյն աստուածաբանն էր, կլարգա-

պետէ թէ երբոր իբրեւ տիեզերական ժողով հաւաքուած ժողով մը մոլորութեան մէջ ընկնիւ Աստուած այն մոլորութիւնը գուրս կհանէ, եւ այնպէս կընէ որ այն ժողովոյն սխալը դեռ եկեղեցիէն յընդունուած՝ ուրիշ ժողովի մը ձեռքով կշըտկուի. «Այլ այնպէս արասցէ, զի այլով հետագայ ժողովով ուղղեսցի մինչեւ ընկալեալ իցէ յեկեղեցւոյ»⁽¹⁾։ Աւեմն եկեղեցին իրաւունքունի նաեւ տիեզերական ժողովոյ մը վճիռները ընդունելու կամ մերժելու. Գուցէ ըսէ մէկը թէ եկեղեցի բառը այս խօսքին մէջ կնշանակէ եպիսկոպոսները . . բայց այդ յիրաւի ծաղը ընել է մարգկային բանականութիւնը. որովհետեւ ժողովը կազմովները եպիսկոպոսներն են, եւ յիրաւի ծիծաղական խաթէութիւն մը կիմնէր պահանջել իրեւ անոնց գէմ երաշխաւորութիւն մը՝ որ իրենց ըրած ժողովը ընդունելի լինի իրենց. Յայտնի բան է որ եկեղեցի բառը յայտնապէս կնշանակէ այստեղ մասնաւոր եկեղեցեաց ընդհանրութիւնը՝ իրենց քահանաներովն ու հաւատացեալներովը։

Ֆենելոն, որ այս նիւթիս մէջ Սուսուէն վար չի չմնար, այսպէս կըսէ. «Ժողովը եկեղեցին չէ, այլ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն է, ինչպէս որ շատ անգամ ըստւած է թէ կոստանդեան եւ թէ Բասիլեան ժողովներուն մէջ. այս ինքն թէ ժողովին մէջ գտնըւող եպիսկոպոսները պատգամաւորք են ամենայն եկեղեցեաց յամենայն

(1) «Յաղաղս աստուածաբանական տեղեաց» (De locis theologie).

ազգաց ուղղափառաց որպէս զի յա-
նուն տիեզերական եկեղեցւոյ վկայեն
թէ ինչ է բնդհանրական եկեղեցւոյն
կարծիքը, եւ ո՞րն է անոր աւանդու-
թիւնը: Ասով այն նուիրակները ամե-
նայն եկեղեցեաց գործակատարները
կինին, եւ իշխանութիւն չունին ո՞ր եւ
իցէ բանի մէջ իրենց ապապրուած գոր-
ծէն դուրս ելլելու: Ասկից յայտնապէս
կիմացուի որ եթէ հինգ հարիւր եպիս-
կոպոսունք, ինչպէս որ օրինակը ունիմք
Արիմինոյ ժողովոյն մէջ, եւ Կոստանդ-
նուպօլույ ընդգէմ պատկերամարտից
եղած ժողովոյն մէջ, իրենց ունեցած
իշխանութենէն դուրս ելլէին, որ էր
հասարակաց հաւատքը մէջ քերել, ընդ-
հանրական եկեղեցին՝ որոյ միայն գոր-
ծակատարներն էին իրենք եւ պարզա-
պէս ներկայացուցիչները, չէր հաստա-
տեր բնաւ նոցա սահմանադրութիւնը.
ընդ հակառակն կմերժէր ու կհերքէր:
Արեւու պէս յայտնի բան է որ միայն
ընդհանրական եկեղեցւոյն գործն է
յուղարկել ազատորեն եւ ըստ իւր ընտ-
րութեանը պատգամաւորներ՝ որ հա-
սարակաց հաւատքը բացատրեն, ասկից
հարկաւ պէտք է հետեւցնեն՝ թէ ժո-
ղովոց գլխաւոր ուժը եւ գերագոյն իշ-
խանութիւնը ոչ թէ անոնց հաւաքուե-
լէն կամ անոնց սահմանէն կուգայ,
հապա միայն այն հաստատութենէն՝
որով ընդհանրական եկեղեցին իւր յու-
ղարկած պատգամաւորներուն ամեն ը-
րածներն ալ կհաստատէ» *): Ապա ու-

րեմն յայտնի բան է որ Ֆենելոնի խօս-
քին նայելով՝ անսխալականութիւնը
ընդհանրական եկեղեցւոյ վրայ է: Եւ
տիեզերական ժողովոյն այն ատենը մի-
այն կհաղորդուի՝ երբոր ժողովը ճշշ-
գութեամբ կներկայացնէ զընդհանրա-
կան եկեղեցին՝ այս ինքն բոլոր մասնա-
ւոր եկեղեցիները ի միասին:

Լիոնի արքեպիսկոպոսը Մոնթազէ-
իւր հրատարակած աստուածաբանու-
թեանը մէջ կըսէ՝ թէ բոլոր աշխարհին
եպիսկոպոսաց ժողովոյն վճիռները բա-
ւական չեն՝ եթէ չհաստատուին բոլան-
դակ եկեղեցւոյ հաւանութեամբը, այս
ինքն քահանաներէն ու հասարակ հա-
ւատացեալներէն, որովհետեւ նոքա ալ
ներգործական անդամք են եկեղեցւոյ:
Այն վճիռները, եւս եւ հաւատոյ վերա-
բերեալները, անորոշ կմնան՝ կըսէ, քա-
նի որ այնպիսի ընդունելութիւն չէ ե-
ղած: Տարակոյս չկայ որ այդ վարդա-
պետութեան դէմ խօսողներ ինչպէս
որ հարիւրաւոր տարիներով առաջ
գտնուած էին՝ գտնուեցան նաև նոյն
ժամանակը, եւ յանուանէ Փէյը. եւ
սակայն այս ստոյգ է որ Լիոնի եկեղե-
ցւոյն պէս հոչակաւոր եկեղեցւոյ մը
հաստատուն վարդապետութիւնը գեռ
այն էր:

Իրաւ է՝ որ Աէնս քաղաքին արքե-
պիսկոպոսը քահանայից իրաւունքին
դէմ կեցաւ, եւ կուգէր որ միայն ե-
պիսկոպոսներուն մնայ հաւատոյ խըն-
դիլներուն որոշմունքը, բայց նորա ե-
կեղեցին իրեն դէմ ելաւ, եւ նոյն քա-
ղաքի աստուածաբանից ժողովը տեղե-
կագիր մը գրելով եպիսկոպոսին՝ մէջը

(*) «Յաղագս իշխանութեան քահանայապէտին»,
(De Summi pontificis auctoritate). Պլ. 1. Դ:

այսպէս կըսէր. «Եթէ մէկ արքեպիսկոպոս մը կամ նախագահ մը դատաստան մը կտրելու ատեն իւր եկեղեցականներուն հետ մէկտեղ համաձայն լինիր, նորա վճիռը այնքան միայն զօրութիւն ունի՝ որքան որ կուտայ եպիսկոպոսական աստիճանին սեպհական իշխանութիւնը. եւ որովհետեւ այն աստիճանին կողմանէ հաւաօար է նա իրմէ ստորնագոյն աթոռոց եպիսկոպոսներուն եւ անոնց որ կըսուին եպիսկոպոսունք է Հողման անհաւագիչ (in partibus)՝ անոնք ալ իրեն չափ իշխանութիւն կունենան.» եւ անոր ներհամար ինքն ալ աւելի հեղինակութիւն չունենար անոնցմէ՝ որ ոչ մէկ եկեղեցւոյ մը կողմանէ վկայ չինելով՝ իրենց վկայութեան արժէքը կմնայ պարզապէս անձնական արժանաւորութեամբ զօրութիւն:

Տիւ Սօսուա անունով ԺԷ դարուն աստուածաբանը աւելի ալ յայտնի կերպով կըսէ. «Այն հաւանութիւնը՝ որով եկեղեցին պիտի յայտնէ մեզի օրինաւոր ժողովները՝ միայն այն եպիսկոպոսներունը չէ որ խնդրոյ մը որոշմանը մասնակից չեն եղած. միայն այն ստորնագոյն հովուաց համար չէ որ պէտք է համաձայն լինին հովուապետաց հետ. մէկ խօսքով՝ միայն հովուաց բազմութեանը համար չէ. այլ պէտք է եկեղեցւոյ ամբողջ մարմինէն առաջ գայ եկեղեցին՝ իւր ընդհանրականութեամբը առնուած, որով մէջը կպարունակուին միանգամայն բոլոր զինքը կազմող կարգերը. պասք, եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ ժողովուրդք. վասն դի այնուհաւանութեամբ պիտի իմացուի բովան-

դակ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը, եւ հետեւաբար բովանդակ եկեղեցիէն առնուած պիտի լինի այն հաւանութիւնը. . . Նկեղեցւոյն ընդունելութիւնը եկեղեցւոյն բոլոր մարմինէն պիտի լինի ըստ, մարմնոյն մէջ հառկընալով նաեւ հասարակ հաւատացեալները. վասն դի այն հաւատացեալք եկեղեցւոյ մասն լինելով՝ անոր հաւատքը պիտի դաւ անին, նոյն վարդապետութիւնը պիտի ունենան, եւ պիտի աշխատին այն միաբան եւ միախօսոր հուրդ համաձայնութիւնը կազմելու. յորմէ կախեալ է եկեղեցւոյ իշխանութիւնը»).

Ըստ Ձներէս յայտնապէս կերեւի՛ թէ ժողովի մը տիեզերական լինելուն երրորդ էտական պայմանը այս է՝ որ երբ վճիռ մը տալու համար եպիսկոպոսներուն կարծիքները առնուեն, իւրաքանչիւր եկեղեցի իւր մեծութեանը համեմատ թուով եպիսկոպոսներէ ներկայացած պիտի լինի. եւ թէ երբոր եպիսկոպոսաց կարծիքները առնուին ըստ ազգաց իւրաքանչիւր ազգի կողմանէ այնքան եպիսկոպոսներ պիտի գտնուին՝ որ այն ազգին մասնաւոր եկեղեցիներուն մեծութեանը համեմատ լինի անոնց թիւը. Ցիրաւի՛ այս բանս ուրիշ կերպով ալ չկընար տեղի ունենալ բայց եթէ երբոր քահանայից եւ ժողովրդոց իրաւունքները բոլորովին ոչնչի տեղ գրուին, եւ մասնաւոր եկեղեցւոյ մը եպիսկոպոսը միայնակ ներկայացընէ բոլոր այն եկեղեցին, որ այս

(1) «Բ. Թուլիկ աստուածաբանի ուրումն առ եպիսկոպոսն Սուասոնի» :

բանս մեծ եւ լինասակար մոլորութիւն
լինի:

Մէկ խօսքով, յայտնի բան է՝ որ
ժողովոյն վկայութիւնները, յայտարա-
րութիւնները, վիճաբանութիւնները,
քուէարկութիւնները եւ ամեն գործո-
ղութիւնները պէտք է լինին բոլորավին
բաց կերպով եւ լի կատարեալ ազատու-
թեամբ։ Եթէ շնորհքը կենթադրէ զբր-
նութիւն, եթէ խորհրդականները՝ որ
ըստ գպրոցական ռճոյ կներգործեն չ
էրժոյ գործեցէլ, (ex opere operato), մի-
այն այն ատենը զօրութիւն ունին՝
երբոր անձը թէ պաշտօնեայ է եւ թէ
հաւատացեալ, անոր գէմ արգելք մը
ցներ Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնը, եւս
առաւել այն ատեն միայն կդանուի
ժողովոյ մը մէջ՝ երբոր այն ժողովը
կապահանէ բնութեան օրէնքները, ան-
ձանց իրաւունքները, բանականութիւ-
նը, ազատութիւնը, եւ մահաւանդ այն
կարգն ու կանոնը՝ զօր ինքն իսկ Քրիս-
տոս գրած է իւր եկեղեցւոյն մէջ։ Ուր
տեղ որ չկայ ոչ ազատ քննութիւն, ոչ
ազատ վիճաբանութիւն, ոչ ազատ քուէ-
արկութիւն, ոչ եկեղեցական աւանդու-
թեանց մեծաբանք, ոչ եկեղեցւոյ աս-
տուացային կարգաւորութեանը մեծա-
բանք, այն տեղը չկրնար գտնուի ճըշ-
մարիս ժողով տիեզերական, թէպէտ
եւ այն ժողովը ուրիշ ամեն ժողովնե-
րէն աւելի բազմաթիւ լինի, թէպէտ եւ
այն ժողովը հռովմէական պալատէն
ու նորա բոլոր գործականներէն ամեն
տեսակ գովասանք ընդունի։

Եւ իրօք՝ իմաստունն Աժիէ այս կեր-
պով կը ացատրէ այս նիւթիս վրայ ա-

տենով եղած վարդապետութիւնը։ «Ե-
րեք ըան պէտք է, մէկը այս՝ որ ժողո-
վոց անդամները բոլորովին ազատ լինին
եւ անկախ ու եւ իցէ ազգեցութենէ՝ որ
կարող է իրենց կարծիքները փոխել։
երկրորդը այս՝ որ լաւ տեղեկանան՝ օգ-
նութեամբ սուրբ գրոց եւ աւանդու-
թեան՝ այն խնդիրներուն որ պիտի ո-
րոշեն, մանաւանդ երբոր այն խնդիր-
ները վիճաբանութեան նիւթ եղած են
ուղղափառաց մէջ եւ մթնցած, ինչպէտ
որ միշտ կպատահի հակածառութեանց
պատճառաւ. եւ երբորդը այս՝ որ վճի-
ռը ձեւանայ միաձայն հաւանութեամբ
հարց ժողովոյն։ Ազատութիւն, քըննու-
թիւն, համաձայնութիւն բարոյական
կամ գէնէնէ համաձայնութիւն. այս ե-
րեք էական պալմանները հարկաւոր են
հաւատոյ վարդապետութեանց մէջ, որ-
պէս զի ժողովոց գործողութիւնները
կանոնականութիւն ունենայ։

Բ. — Մինչեւ ցայդմ ըսուածներէն
դիւրին է հասկնալը՝ թէ երկու բա-
ցարձակապէս հարկաւոր պայման կայ-
անսկալականութեան համար. մէկը
այս՝ որ մասնաւոր եկեղեցեաց այս կամ
այն ճշմարտութեան հաւատալուն պատ-
մաւթիւնը ստոյգ ու հաւաստի լինի. եւ
միւսը այս՝ որ նոյն եկեղեցիները բա-
ցարձակապէս համաձայն գտնուին՝ թէ՝
այն պատմութեան ստուգութեանը եւ
թէ այն գտանութեան կողմանէ։

Նատ մարդիկ ասով կխարթուին որ
մաքերնին գրած են թէ այս ինչ վար-
դապետութիւնը անոր համար մասն է
հաւատոյ՝ որ պապը եւ եպիսկոպոսնե-
րը հրատարակեր են զայն իրեն մասն

Հաւատոյ: Հաւատոյ ինչ բան եղածը բացառելու առեն արդէն ցուցրդինք մենք՝ թէ եկեղեցւոյ յայտարարութիւնը հաւատոյ վարդապետութեանց հիմնական պայմանը չիրնար լինել: Եւ յիրաւի: Հաւատոյ վարդապետութիւնները անոր համար միայն մասունք են հաւատոյ՝ որ նախ եւ առաջ յայտնուած կամ քարոզուած են յԱսուածոյ: Եթէ եկեղեցին առաջուց չսոուգէր՝ թէ անոնց ծագումը ասոուածային է, նորա յայտարարութիւնը որքան ալ հրապարակական կամ հանդիսաւոր լինի՝ դարձեալ ամենեւին ոյժ մը՝ զօրութիւն մը յունենար: Ապա ուրեմն եկեղեցւոյ որ եւ իցէ վարդապետական յայտարարութիւնը հարկաւ հաստատուած է այս պատմական սոուգութեան վրայ:

Դարձեալ, նոյնպէս ցուցրդինք՝ թէ որովհետեւ ասոուածային յայտնութեան աւանդը յանձնուած է բռվանդակ եկեղեցւոյ, հարկ էր՝ ցուցընելու համար թէ ճշմարտութիւնը կայ իրօք նոյն աւանդին մէջ՝ հաւատել թէ այն ճշմարտութիւնը իրօք հաւատուած է իրեւ ասոուածային ճշմարտութիւն ամենայն քրիստոնեայ եկեղեցեաց մէջ եւ ամեն ժամանակ. «Որ ինչ յամենայն ուրեք, որ ինչ յամենայն ժամանակին որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ է»: Ուրեմն եկեղեցին այն ատենը միայն անսխալ է՝ երբոր պատմաբանորէն կհաւատոյ՝ այն ճշմարտութիւնները զօրս ամենայն մասնաւոր եկեղեցիք ամեն ժամանակ բնդունած են իրեւ ասոուածային ճշմարտութիւնները: Ապա ուրեմն միծաղէս կսխալին

հռովմէականք՝ երբոր կլարդապետեն թէ հաւատոյ առարկան ոչ է միայն տեսականապէս յայտնեալ ճշմարտութիւնը, հապա նաեւ որ եւ իցէ ճշմարտութիւն՝ որ տրամախոհութեամբ կարելի է հանել անկից, կամ որ եւ իցէ ճշմարտութիւն՝ որ տրամախոհութեամբ կարելի է ապացուցանել թէ անբաժանելի երազով միացեալ է անոր հետ: Նոյնպէս կսխալին նաեւ կարծելով՝ թէ եկեղեցին անսխալ է ոչ միայն երբոր կհաւատոյէ տեսականապէս յայտնեալ ճշմարտութիւնները, հապա նաեւ երբոր խորհրդածութիւն կընէ այն ճշմարտութեանց վերայ, երբոր կցուցնէ անոնց ուրիշ ճշմարտութեանց հետ ունեցած կապակցութիւնները, եւ երբոր անոնցմէ հետեւանքները կհանէ: Հին կաթողիկեալք՝ որ հաւատարիմ մնացած են Վինկենտիոսի Արքանացւոյ վարդապետութեանը, որ նոյն խոկ նախնի կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն է, ոչ այն հետեւանքները, ոչ այն կապակցութիւնները, ոչ այն խորհրդածութիւնները հաւատոյ առարկայի տեղ չեն դըներ. Հետեւաբար երբ որ եկեղեցին խօսի անոնց վրայ՝ չեն ըսեր թէ եկեղեցին անսխալ է: Բոլոր այն խորհրդածութիւնները, տրամախոհութիւնները յայտնեալ ճշմարտութեան բացատրութիւններ են միայն, ոչ թէ նոյն խոկ յայտնեալ ճշմարտութիւն. անոյք մեծ լոյս կուտան հաւատոյ, բայց իրենք նոյն խոկ հաւատքը չեն, եւ հաւատքը զինելով՝ չեն կընար լինել մասունք հաւատոյ. հաւատոքը անոնցմով աւելի

բացայայտ եւ աւելի հաստատուն կլինի նոցա օրտերուն մէջ, բայց նոքա իրենք ոչ են մասունք հաւատոյ: Անոնդմով շաւատամքը հաւատացելոց մտքին մէջ հաստատ կմնայ, բայց յաւելուած մը ցրնդունիր, վասն զի անոնք մարդկային գործ են եւ մարդկային մտաց ծրնունդ, մինչդեռ հաւատամքին յայտնեալ վարդապետութիւնը Աստուծմէ եկած է: «Երբոր հերետիկոսները վարդապետութեան մը դէմ կը խօսին: կրու՝ աստուածաբանին մէկը՝ զոր առաջ ալ յիշեցինք, կթանան միշտ իրենց տռարկութիւնները աւելի կամ պակաս խաբէական ձեւով մը առաջ բերելու, անոնց կսկսին քննութիւններ՝ մինարանութիւններ, քննութեան տակ կձգուին հերետիկոսաց խելամոռութիւնները՝ ընկալեալ վարդապետութեան մը հետ բաղդատուելով, եւ այնուու մարդկային մտաց առջեւը բազմաթիւ հորիզոններ կբացուին: Յայտնեալ ճշմարտութիւնը միշտ նոյն մնալով՝ աւելի լաւ կհասկցուի: այս է Վինկենտիոսի Արենացւոյ ըսած յառաջադիմութիւնը » *):

Ապա ուրեմն աստուածաբանից, եպիսկոպոսաց եւ պապին խորհրդածութիւնները ոչ երբէք բաւական կլինին գոհ ընելու զմեզ, եւ պատմական սոսուգութեան ետեւէ լինելու պարտականութենէն ազատելու: Ո՞ր եւ իցէ ժողովը երբոր այդ աշխատանքը զանց ընէ՝

ինքնին կոչնչացնէ իւր շինած վարդապետական վճրուները:

Սակայն այդ աշխատավեթիւնը ո՞րքան ալ հարկաւոր լինի՝ բաւական չէ, եւ մասնաւոր եկեղեցեաց միաձայն հաւատնութիւնը դարձեալ հարկաւոր է անսըխալականութեան համար, վասն զի բաւական չէ որ եկեղեցին գոհ լինի՝ մնալովը իրբեւ աւանդապահ՝ յայտնութեան, եւ ինչ եւ իցէ կերպով ստուգելովը այն ճշմարտութիւնները՝ որ միշտ հաւատացուած են իրբեւ մասունք աստուածային հաւատոյ. պէտք է որ այն ստուգութիւնը այնպէս լինի՝ ինչպէս որ հարկաւոր է լինել: Արդ պէտք է որ լինի թէ՝ լուսաւոր եւ ազատ, եւ թէ միաբանական: Եթէ մէկ եկեղեցի մը որ միշտ այն ժամանակը համարուած է ըստ ամենայնի ուղղափառ, եւ այնպէս ճանչցուած է միւսներէն, հաստատէ թէ ինքը ոչ երբէք հաւատացած է այս կամ այն ճշմարտութեան՝ իրբեւ մասն աստուածային հաւատոյ, նորա վկայութիւնը բաւականէն ալ աւելի մեծ է, եւ կրնայ այն ճշմարտութեան իրբեւ վարդապետական մասն հաւատոյ համարուիլը արգելելէ, թէպէտ եւ միւս ամեն մասնաւոր եկեղեցեաց կարծիքները անոր հակառակ լինին: Վասն զի եթէ նորա վկայութեամըը այն սահմանը չկրնայ արգելուիլ, անտարակոյս այսպիսի հակառական երեւոյթ մը դուրս կուգայ՝ որ մինչեւ այն ատեն իրօք ուղղափառ համարեալ եկեղեցի մը իրօք հերետիկոս կդառնայ՝ առանց հաւատաքը վոխելու: Միշտ հաւատարիմ մնացած պիտի լինի այն նոտինի վարդ ապե-

(*) Կեթէ: «Անսխարտմիւնն Պապական յանդիմանեալ ի սուրբ գրոց, յընդհանուր աւանդութենէն ի բանէր. էջ 45:

տութեան որ քարոզուած է իրեն յաս-
տուածակոյս կողմանէ, միշտ անժըխ-
տելի եղած պիտի լինի իւր ուղղափա-
ռութիւնը. եւ ահա յանկարծ, մինչ-
դեռ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն է, մինչ-
դեռ անդադար մի եւ նոյն հին հաւա-
տամբը կղրուցէ. հերետիկոս պիտի լի-
նի: Եւ միթէ այս կործանումն չէ՝ ամե-
նայն սկզբանց եւ ամենայն գաղտափա-
րաց. «Միթէ անձունի անտեղութիւն
չէ», կըսէ նեղոտ Թեսաղոնիկեցին: բնդ-
հանրական հաւատոյ վրայ վճիռներ
հանել, սահմաններ գնել, առանց բնդ-
հանուր աշխարհիս հետ համաձայն լի-
նելու, ինչպէս որ հարք եկեղեցւոյ կը-
պահանջեն իրենց գրուածքներովն ու
գործողութիւններով»:⁴⁾

Դարձեալ, այս վարդապետութիւնը
եթէ ուղիղ մոտաց վրայ հիմնեալ ալ չը-
լինէր, կարելի էր հստատել գոյն այն-
պիսի վկայութիւններով՝ որ արժանի
են ամենայն պատկառանաց:

(4) Յաղագս նախազանուրեան պապին: — Դի-
տելու բան է որ Թէպէտ Նեղոսը պապէս վստոհ
կերպով կապահնջէ, որ նախնի հարց եւ բոլոր արե-
ւելեան եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը հարցուի,
բայց նոյնչափ վստահութիւն ցուցներ երրոր իւր
անձնական բացատրութիւնները կուտայ. եւ կե-
րեի Թէ պատրիարքական եկեղեցեաց համաձայ-
նութիւնը բաւական համաձայնութիւն կհամարի:
«Եթէ տիեզերական (պատրիարքական) եկեղե-
ցեաց մէկն ալ դէմ չկենար, կըսէ, եւ կամ բա-
նի մը սակաւառոր անօինք դէմ կկենան, ես բո-
լորովին կհաւանիմ: Եթէ հինդ ընդհանրական եկե-
ղեցնաց մէկը ուրիշներէն տարբեր կարծիք կու-
նենայ, ոչ ապարէն արդարութիւնը կպահնջէ որ
ամենը մէկուղ դան եւ վարդապետութիւնը հաս-

Արդէն տեսանիք՝ թէ ինչպէս Վին-
կենտիոս Նիրենացին կպահանջէ ան-
պատճառ քահանայից եւ վարդապե-
տաց գրենէ համաձայնութիւնը, եւ
մասնաւոր եկեղեցեաց բաց ոյն համա-
ձայնութիւնը. արդէն տեսանիք՝ որ Սո-
տոս եւ Ֆենելոն նախնի հարց հետեւե-
լով կըսէն՝ թէ ընդհանրական ժողովը
կրնայ ուղղուիլ քանի որ ընդունուած չէ
բոլանդակ եկեղեցին, այս ինքն բոլոր
մասնաւոր եկեղեցիներէն. եւ Պոսիւէին
խօսքը՝ որ կըսէ թէ «Աստուծոյ իւր ե-
կեղեցւոյն խոստացած անսխալականու-
թիւնը նախ քան զամենայն բնակուած
է բուլը Տահույն Ազը»:

Տեսնեմք ուրիշ վկայութիւններ:

Հայրն Քոնթանսոն (Կոնտէնսոն) կը-
սէ՝ թէ «Ժողով մը ըստ որում ժողով՝
ոչ է վերջին կանոն հաւատոյ. վասն
զի այն ժողովոյն մէջ տարածայնու-
թիւններ կրնան պատահիլ. հապա-
պէտք է գերագոյն կանոն մը, նախնի
հարց գաւանութեանը վրայ բացարձակ
համաձայնութիւն. եւ այս միաձայ-
նութիւնը յիրաւի կներկայացնէ զեկե-

տատուի՝ յետ կատարեալ վիճաբանութեանց եւ ան-
համար խորհրդածութեանց: Եթէ միայն հասա-
րակ ամրոխին մէջէն բանի մը մարդիկ տարբեր
կարծիք ունենային, կարելի էր ըստ իմբր պնդել՝
Թէ ամենեւին արժան չէ այնքան բանի տեղ զնել
զայն՝ որ անոնց պատճառաւ բոլոր աշխարհն տակն
ու վրայ լինին»: Միթէ պատրիարքական եկեղեց-
եաց եւ ամրոխին մէջէն առնուած բանի մը հոգւոյ
մէջ տեղը չկան մասնաւոր եկեղեցիք ոչ պատրի-
արքականք, որ նորաւ ալ իրենց արժէքը պէտք է ու-
նենան ընդհանրական վկայութեան մէջ: Նեղոսը չէ
ջրսեր, բայց ըստ բաւականին չհաստատեր:

զեղին ոչ միայն իւր անդամներուն վըրայ, այլ եւ իւր իշխանութեամբը՝¹⁾: Հստ Քոնթանսոնի անսխալականը ոչ թէ ժողովն է, հապա բոլոր եկեղեցին, ժողովը այն առեն միայն անխալ է՝ երբոր եկեղեցւոյ իշխանութիւնը ունի, ուրոյ ինքը կատարեալ ներկայացուցիչը պիտի լինի:

Պիսո Գ. Ալլսէ՝ Տրիդենտեան ժողովոյն ժամանակը՝ թէ որ եւ իցէ սահման ոչ երբէք պիտի տրուի բանի մը վրայ ։ եթէ ոչ ի հարց միջի կայցէ հաստատութեամբ մայայն մայսնանունն ։

Ինքն իսկ Էելարմինոս առանց տարակուսելու կխոստովանի, թէ հաւատոյ վարդապետութեանց ոյժը ոչ թէ պապին ու եպիսկոպոսաց հաւանութեան վրայ է, հապա եկեղեցեաց մայայնունն և վրայ:

Տիւ Սօսուա կըսէ նոյնպէս. «Որովհետեւ ցուցըինք՝ թէ ցրուեալ վարդապետաց (կամ հովուաց) վճիռները այն ատեն միայն եկեղեցւոյ դատողութիւնը կհամարուին, եւ իշխանութեան կամ հեղինակութեան վերջին կնիքը կընդունին, երբոր ամենայն եկեղեցեաց համաձայնութիւնը եւ ընդունելութիւնը կամ գոնէ հասարակաց եւ միօրինակ գաւանութիւնը ունենան. պէտք է այս եւս գիտենալ՝ թէ ժողովները, եւս եւ ընդհանրականները, որովհետեւ եկեղեցւոյ պատգամաւորներէն բաղկա-

ցած ենց եւ նորա անունովը վճիռներ պիտի տան, միայն եկեղեցւոյ միաձայն հաւանութենէն կառնուն իրենց ոյժն ու իշխանութիւնը. վասն զի եկեղեցին է տէր խոստմանց անսխալականութեան»¹⁾:

Այլ եւ նոյն իսկ Վատիկանեան ժողովակին մէջ այս վարդապետութիւնը իրեն համար ջատագովներ գտած է: Վասն զի երկրորդ խնդրոյն ձեռք գնող եպիսկոպոսները այս կերպով խօսած են. «Ամենայն հարց միարան համաձայնութիւնը (գոնէ գունէ ամենունը) ոչ միայն ցանկալի է, այլ եւ բացարձակապէս պահանջելի կերեւի՝ երբոր հարկայինի գլխաւոր վարդապետութեան մը սահմանը տալ. մանաւանդ այնպիսի մեծ կարեւորութիւն ունեցող խընդրոյ մը մէջ՝ որ պէտք չէր սահմանել (եթէ կարելի լինէր) եւ ոչ իսկ մէկումը կարծեացը գէմ»: Այժմու ժամանակոս այսպիսի միաձայնութիւնն վերջին աստիճանի հարկաւոր կերեւի:

Ամեն մարդ գիտէ՝ թէ գերապատիւ Տիւփանլու եպիսկոպոսը որքան սաստկութեամբ հաստատեց այս վարդապետութիւնը, մանաւանդ առ Տէշան եպիսկոպոս տուած պատասխանին մէջ:

Առաւէքը կարգինալը նոյնպէս կընդունի գայն՝ երբ կըսէ. «յայտնեալ ճշմարտութեան հիմը եկեղեցեաց միաձայն հաւանութիւնն է. բացարձակ ստուգութիւնը այն առեն միայն կերեւի՝ երբ հաւաստի է եկեղեցեաց հա-

(1) Աստուածարանուրին մտաց եւ սրբի (Theologia mentis et cordis), Կողոնիա Ադր 1722. հատ. Բ. էջ 546:

(1) Բ Թուղթ աստուածարանի ուրումն առ Եպիսկոպոսն Սուսասնի, էջ 15:

ւանութիւնը, : Անօգուտ է մէջ բերել այս տեղ այն ամենայն գործողութիւնները՝ զորս կյիշէ կարդինալը՝ կամենալով ցուցընել թէ այս վարդապետութիւնը շատ հին է, եւ թէ ժողովները, հայրապետները, պապերն անգամ այս բանս կանոն բռնած են իրենց վարժունքին:

Քէնրիք եղիսկոպոսը բացայայտ խօսքերով կըսէ՛ թէ անսխալականութեան խոստամունքները ոչ թէ ժողովները ընդունած են, հապա միայն եկեղեցին, հետեւաբար այն ատեն միայն անսխալ են՝ երբ ճիշդ կերպով կներկայացնեն զեկեղեցին, եւ այս բանիս համար բաւական չէ որ ժողովները պապին հաւանաթեամբը եղած լինին, այլ հարկաւոր է որ տիեզերական եկեղեցին ընդունի զանոնք¹⁾։ Հարցմունք ընելով՝ թէ ինչու համար կոստանդնուպոլսոյ առաջին ժողովը, որ իսկզբան անդ տիեզերական չէր, յետոյ արդեամբ կամ իրօք տիեզերական համարուեցաւ, եւ ինքը պատասխան կուտայ՝ թէ «Ասոր պատասխանը եկեղեցւոյն ընդունին է, այս ինքն այն միաձայն հաւանութիւնը՝ որով եկեղեցիք վկայեցին թէ նորա հաւատը համաձայն է իրենց աւանդութիւններուն»։ յետոյ վրայ կըերէ. «Քիստոնեայ ժողովուրդները չըսին թէ

(1) «Հիմն անսխալականութեան զնիլի է ի համաձայն հաւանութեան եկեղեցնեաց, որ առաջի առնեն ժողովին, առաւել բան թէ յանսովոր իմն պարգևի գոր Աստուած պարզեւել համարիցի եպիսկոպոսացն հաւաքիցից ի նոսա»։ Յաղագ անփալականութեան բանապետին, էջ 31։

Հոգւոյն սրբոյ իշխանութիւնն է կամ Հոգին սուրբ է ժողովին մէջ խօսովը, հապա ընդհանրական եկեղեցւոյ անսխալականութիւնն է՝ որ ընդունեցաւ զայն իւր անփոփոխելի դատողութեամբը»⁴⁾։

Ինչպէս որ ուղղութեամբ ըսուած է, «Եթէ պարզապէս մեծամասնութեան վկայութիւնը բաւական լինէր, կրնար պատահիլ որ ամեն ժամանակ տարածուած կարծիք մը, օրինակի համար իտալական եկեղեցեաց մէջ, որոց եպիսկոպոսները շատ բազմաթիւ եղած են արեւմտեան ժողովներուն մէջ²⁾, հաւատոյ ճշմարտութիւն մը կդառնար Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Անդղիոյ, Ամերիկայի կամ Ասիոյ եկեղեցիներուն համար, մինչդեռ այն եկեղեցիները գուցէ ամեն ժամանակ մերժած լինին այն վճռուած կարծիքը։ Այս բանս անտարակայս շատ ցաւալի շփոթութիւն կըրնար ճգել խզմանքներուն մէջ,³⁾։

Ուրեմն եթէ կարելի է ըսել՝ թէ ժողովով այն ատեն միայն իրօք տիեզերական է՝ երբոր բայարձակ միաձայնութիւն ունենայ, կարելի է նոյնպէս ըսել՝ թէ նոյն պայմանով միայն անսխա-

(1) «Ոչ եթէ Հոգւոյն սրբոյ զօրութեանն՝ որ ի նմայն խօսէր՝ տեղի ետուն ազգը քրիստոնէից, այլ անսխալականութեան տիեզերական եկեղեցւոյ, որ ընկալաւն զայն իւրովն աննորոգելի դատաստանաւ»։ Անդ էջ 52։

(2) Վարփիկանի ժողովակին մէջ 764 ժողովականաց 276 եպիսկոպոսները Խոալացի էին։

(3) Միաձայն հաւանութիւն ի տիեզերական ժողովս, էջ 15, Փարփղ, 1870։

փան է։ Ընդհանրականութիւն, միանութիւն եւ անսխալականութիւն, առնք երեքն ալ նոյնանիշ չըսկոմ, իւրաւ յարակից գաղափարներ են։

Գ. — Այս պապէս լինելէն ետեւ, միւէ բնական չէ՝ ըսելը՝ թէ բոլոր եկեղեցեաց ընդհանրական ժողովը պապէն իր է, եւ թէ պապին գէմ կարելի է աժողովն բոգըքել, եւ եթէ բոլանակ եկեղեցին կարող է փոփօխել կամ որոգել նոյն իսկ ընդհանուր ժողովոց ճիռները, ինչպէս որ կսովորեցրնեն Օքստինոս, Ֆենէլոն եւ ուրիշ շատ փարապետներ, եւս առաւել պապին դատութիւնները՝ որ ընդհանուր ժողովոց ճողովը կրնան փոփօխուիլ, կրնան փոփօխուիլ բովանդակ եկեղեցւոյ գատողութեամբը։ Միայն ամենակոյր կրօնամութիւնը եւ ամենաթանձր տգիտութիւնը կարող են այս բանս ուրանալ, բոլորովին այլափոխելով քրիստոնէութեան սկզբնական ամենապարզ գաղափարները։

Եւ միթէ կոստանդեան եւ Բասիլեան ժողովները չքարոզեցին հրապարակաւ, թէ ընդհանուր ժողովը պապէն վեր է, եւ պապը պէտք է հնազանդի ժողովոյն։ Փարիզու համալսարանին վարդապետները, եւ յանուանէ Ալմէն եւ Յովհաննէս Աւագն (Ժան Մաժոն) ոչ ապաքէն նոյն վարդապետութեան ջառագով եղան։ Ոչ ապաքէն Լոռէնեան կարդինալը կըսէր ծրիդենտեան ժողովոյն մէջ։ «Ինչպէս որ ծշմարիտ է թէ բանն մարմին եղեւ, նոյնպէս ալ ճշմարիտ է» թէ ժողովը պապէն վեր է։

Եւ գինէոս Գ պապը ոչ ապաքէն իւր կոնդակին մէջ Դեկտեմբերի 15ին 1433-ին ըստ յայտնապէս՝ թէ Բասիլեան ժողովը լու ըրաւ որ բանի տեղ չդրաւ իւր կոնդակը զոր հանած էր Դեկտեմբերի 18ին 1831 ին՝ այն ժողովը ցրուելու համար, եւ թէ իրաւունք ունէր ժողովը իւր գումարմունքը շարունակելու։ Միթէ Աթրիանոս Զ նոյն բանը չքարոզեց Լովանիոնի (Լուլէնի) մէջ։ Եւ երբոր պապ եղաւ՝ ոչ ապաքէն նոյնը նորէն տպագրիլ տուաւ ի Հռոմ։ Ոչ ապաքէն Պօղոս Գ իւր հաւանութեամբը հաստատեց այն գրուածքը՝ յորում Ֆամակոսթայի եպիսկոպոսը Ակոնի սոյն վարդապետութիւնը կառվրեցնէ։ Ոչ ապաքէն Մարտինոս և կըհաստատէ Վիքլիֆի վարդապետութեան գէմ հանած կոնդակին մէջ թէ ընդհանրական եկեղեցին վերագոյն է քան զեկեղեցին հոռվմէական, եւ թէ պապը առաջնութիւն մը ունի տիեզերական եկեղեցւոյ մէջ ի վերայ մասնաւոր եկեղեցեաց անհաստաբար առեղոյ, բայց ոչ նոյն իսկ տիեզերական եկեղեցւոյ վրայ։ Միթէ Լեւոն Գ պապին ըրածը սուտ խոնարհութիւն էր երբոր կըսէր՝ թէ չեմ համարձակիր ինքինքո համեմատել այն Գաղղիացւոց ժողովոյն՝ որ եղաւ 1381 ին⁽¹⁾։ Եթէ ժողովը պապէն վեր չէ, ինչպէս եղաւ որ 451 ին Քաղկեդոնի ժողովը կարողացաւ գէմ կենալ Լեւոն պապին հրամաններուն, իւր կամքը առաջ տանիլ եւ հարկադրել զինքը զիջանելու, Եթէ ժողովը

(1) Ժող. Գաղ. տպ. Միրմանտի. Բ. 256:

պապէն վեր չէ, ի՞նչպէս եղաւ որ կոստանդին Բ պապը 769ին եղած ժողովովը աթոռէն ձգուեցաւ: Ի՞նչպէս եղաւ որ Անորիոս պապը Զ եւ Ե լնդհանրական ժողովներէն նզովուեցաւ: Ի՞նչպէս եղաւ որ Գրիգոր Զ, Սեղբեստրոս Գ, եւ Բենեդիկտոս Զ պապերը ԺԱ դարուն մէջ Սուտրիի ժողովովը իրենց աթոռէն ձգուեցան: Ի՞նչպէս եղաւ որ Յովհաննէս ԽԳ, Բենեդիկտոս ԺԳ եւ Գրիգոր ԺԲ ձգուեցան աթոռէն՝ ԺԷ դարուն մէջ՝ կոստանդիան ժողովոյն վճռովը: Նոյն ԺԵ դարուն մէջ ոչ ապաքէն Անդրէաս Էսքոպար Սպանիացի եպիսկոպոսը այս խնդրոյն ջատագով եղած էր, ինչպէս նաեւ Ալֆանսոս Մատրիկալ անունով ասոուածաբանը: Ոչ ապաքէն Վեննայի եպիսկոպոսը Վիշէլ յայտնապէս կարողէր հին ատենի հայրապետաց հետ՝ թէ աշխարհո Հոռովմ քաղաքէն Ճեծ է: Եւ միթէ Պիոս Բ պապին ժամանակը անդամ ժողովոյն պապէն վեր լինելու վարդապետութիւնը չէր⁽¹⁾: Ոչ ապաքէն ինքն ալ կիսուալվանի՝ թէ միայն մէկ քանի անձինք ունայնամոռութեամբ կամ շողոքորթութեամբ եւ փառամոլութեամբ ասոր հակառակ կարծիքին պաշտպան կկենան⁽²⁾: Միթէ Սեղբեստրոս Բ չըսեր

թէ Գրիստոսի այս խօսքը, « եթէ մեղիցէ եղբայր քո, . . . ասասջիր յեկեղեցող», պէտք է հասկնալ ամենայն քրիստոնէից ըսուած, եւս եւ պապին: Աւրիշ ո՞րքան վկայութիւններ կդրտնեմք եկեղեցւոյ պատմութեանը մէջ այս նիւթիս վրայ:

Նոյն բանը հասկնալու է նաեւ պապին դէմ առ ժողովն բողոքելու իրաւանց վրայ:

Ապաքէն կոնքնեմք որ իններորդ դարուն վերջերը Աւքսիիոս տեսնելով որ քահանայք եւ եպիսկոպոսունք պատժուեցան Ստեփանոս է եւ Սերգիոս Գ պապերէն, կրողոքէ անոնց դէմ առ ընդհանուր ժողովն՝ իրեւ առ մի միայն իշխանութիւն՝ որ կարող է պապերուն պատճառած ահապին խառնիվնդորութեանց գարման մը ընել:

Ո՞վ չգիտեր թէ Պիոս Բ եւ Յուլիոս Բ պապերուն կոնդակացը հրատարակուելէն առաջ՝ շատ կանոնագէտներ, եւս եւ հոռովմէականաց մէջէն, կովրեցընէին թէ օրինաւոր է բողոքել առ ժողովն ընդդէմ պապին: Եւ ուրիշ պատճառներէ զատ՝ հետագայ փառտերը մէջ կըբերէին:

« 1. Կերեւի թէ ժողովը պապէն աւելի իշխանութիւն ունի. որովհետեւ զբովանդակ եկեղեցին կներկայացընէ. ոչ միայն պապը ներկայացած է այն տեղ, այլ եւ ամենայն քրիստոնէից եպիսկոպոսները ներկայ են: Իսկ արդեկեղեցին ողջոյն իւր գլխուն հետ միացած՝ աւելի իշխանութիւն ունի քան թէ մինակ պապը: »

(1) « Եւ նախ զայս զիտասցէ ամենայն որ, զի զպատ պապն ասենեքեան որբ զթիւ ինչ կազմիցն՝ հնաթարկեն ժողովոյն »: Պատմ. Բասիլեան ժողովոյն: Էջ 773:

(2) Տես Լօնուա, Թուղթ Ժ առ Գրիստափոր Քառվելու:

* 2. Պապը մինակ կարող է հերետիկոսութեան մէջ ընկնիլ, կամ անկարող գտնուիլ իւր պաշտօնը կատարելու, ինչպէս որ կըսէ Վոնիփակիոս Ե⁽¹⁾): Ընդհանրական եկեղեցին՝ ընդհանրական չկրնար մոլորիլ: Խոկ արդ պատշաճ կերեւի թոյլ տալ որ բողոքուի ընդդէմ մոլորիլ կրցողին՝ առ այն որ չկրնար մոլորութեան մէջ ընկնիլ:

* 3. Սուրբն Պօղոս յանդիմանեց ըզսուրբն Պետրոս որ պատճառ կիներքրիստոնէից հրէական օրինաց հետեւելու: Ինչ որ օրինաւոր է մէկուն միայն, շատ յաւ կարելի է որ շնորհուի բոլոր եկեղեցւոյն: Կրնայ պատահիլ որ պապը շփոթութիւն եւ խռովութիւն ձգէ բոլոր եկեղեցւոյ մէջ. այնպիսի ժամանակ եթէ կարելի չըլինի բողոքել, պապը ամենայն ազատութիւն պիտի ունենայ կործանելու գեկեղեցին եւ անոր ամեն կարգն ու կանոնը: Երբոր հարկ եղաւ իմանալ՝ թէ պէտք է արդեօք հեթանոսները թլիատել, միայն Պետրոսի չհարցուցին, այլ բոլոր եկեղեցւոյն Երուսաղեմի:

* 4. Սուրբն Յգոստինոս կմկայէ թէ Մելքիադէս պապին կտրած գատաստանը կարելի էր ընդհանուր ժողովոյն որոշմանը ձգել:

* 5. Հասարակ օգուտը մասնաւորաց օգուտէն վեր պիտի գրուի. Խոկ արդ՝ ընդհանուր ժողովը հասարակաց օգուտը կներկայացնէ, վասն զի բոլոր եկեղեցւոյ օգուտին համար կհաւաքուի. ասկից կհետեւի որ պապը պէտք է հը-

պատակի ժողովոյն իշխանութեանը, եւ կարելի է անոր դէմ բողոքել առ ժողովն: Եթէ ոչ ոք կարողութիւն չունենար պապին ընդդիմանալու, կրնայ պապը ուղածին պէս կործանել եկեղեցին. կարելի կլինի կարծել՝ թէ Աստուած իւր հաւատացեալները առանց պաշտպանութեան կթողու սոսկալի պատահարներու մէջ⁽¹⁾:

Վրայ եկան Պիոս Բ եւ Յուլիոս Բ պապերուն կոնգակները, որ դատապարտեցին այդպիսի բողոքը՝ իբրև մոլորական եւ գարշելի բան, առանց նայելու այնքան վտաերական եկեղեցական աւանդութեանց. սակայն հռովմէական կանոնագէտները հաստատ կեցան իբենց կարծեացը վրայ՝ թէ օրինաւոր բան է բողոքը երեք գիպուածոց մէջ. Ա. Երբոր հերետիկոսութիւն պատահի. Բ, երբոր պապը ընդհանուր եկեղեցւոյ վիճակը կայլայլէ կամ կփոխէ, կամ երբոր կվախցուի թէ նորա հրամանները գայթակութիւն մը կպատճառեն բոլոր եկեղեցւոյ մէջ. այն առեն կարելի է բողոքել առ ժողովն գէթ անոր համար՝ որ ժողովը զէմ կենայ պապին, եւ չթողու որնա շփոթութիւն ձգէ եկեղեցւոյ մէջ. Գ, երբոր պապը հաւանի որ բողոքեն առ ժողովն, եւ հպատակի անոր վճռոյն:

Այս վերջի վկայութիւնը որբան ալ զգուշաւոր կերպով ըսուած լինի՝ բաւական է ժողովոյն բոլոր պատիւը եւ կարեւորութիւնը ցուցընելու, եւ այժ-

(1) Տես Ապագայ կարուղիկ (Γ Avenir catholique) օրագիրը, 12 մայիսի 1870, էջ 289–290:

մու հռովմէականաց վարդապետութիւններուն մէջ եղած խանգարմունքը ինչպէս որ պէտք է ցուցընելու:

(Փ յետուիու)

ու ան յանու գլ. մատ Ա.

բայ առ ցուօքանաւու ու ան եւ առ ար ցութաւ ։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՍՏԵԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

(Ճարակաբեն)

այս անոնք կայ խոյացաւ մասն բնաւու երկիր.

Ախնչգեռ երկինքը հոգեղէն եւ լուսանիւթ բնակիչներով կատարելապէս զարդարուած էր, երկիրս տակաւին աներեւոյթ եւ անպատրաստ խառնաշրփոթ գրութեան մէջ կկենար:

Երկիրս աներեւոյթ լինելուն պատճառը անդունդի վրայ տիրած խաւարն էր, որ լուսոյ գոյացութեամբը փարատեցաւ, եւ երկիրս իր մասերովը տեսանելի եղաւ. իսկ անպատրաստ լինելու պատճառը ջրով շրջապատած լինելն էր: Երբ որ Աստուծոյ հրամանաւն ջրերու մէջ անջրապետութիւն եղաւ, մի մասը օգին մէջ շոգիանալով ամպի ձեւ ստացաւ եւ միւս մոսը ցած տեղերը վաղերով ծովերը՝ լճերը՝ եւ գետերը ձեւացան. այնուհետեւ ցամաքը անմիջապէս պատրաստի եղան ծառեր՝ բոյսեր եւ այլ գոյացութիւններ արտադրելու:

Մովսէս, որ այս մեծ հրաշակերտիս պատմաբանն է, կասէ, թէ Աստուծոյ հոգին ջրերու վրայ կշրջէր. Հոգոյն

Աստուծոյ ջրերու վրայ շրջելը՝ նորա իմաստուն խորհրդածութիւնը կհասկըցուի. որ իբր շրջելով մտածաբար կգաղափարէր իրեն իմաստուն ճարտարապէտ՝ այն ամեն էակաց ընութեան եւ հանգամանաց մասին զորոնք հանգերձալ էր գոյացաբար ստեղծանել: Գալավ արարչութեան սկզբնաւորութեանը, սրբազն պատմիչը այնպէս կըստարագրէ, որ իբր թէ Աստուծոյ որ կարող էր բոլոր աշխարհն իր բոլանդակեալ արարածներովը մի ակնթարթի մէջ մի ակնարկութեամբ եւ մի խօսքով առնել, քայլ առ քայլ յաւաջ գնալով վեց օրուան մէջ կատարելագործած է, տուածին օրը լոյս ստեղծելով, երկրորդ օրը ջրերը բաժանելով, երրորդ օրը ծառերը, բոյսերը եւն:

Աստուծոյ այս կարգադրութեան նրապատակը, եթէ ուշագրաւթեամբ մոտածեմք, կգտնեմք նորա ամենաբարի կամաց տնօրէնութիւնը, որ ամենայն լին իմաստութեամբ եւ զօրութեամբ կարգագրեց եւ ի գործ դրեց կամելով՝ որ իր բարի կամաց սքանչելի գործքերը արարածոց եւս տեսանելի լինին, իր ստեղծագործութեան մէջ օրական միջոցներ սահմանեց, որպէս զի նախընթաց օրւան արարածները ներկայութեամբ հետեւորդինը տեսնելով, ճանաչեն այն ամենաբարի բնութիւնը, որ զիրենք յանգոյութենէ գոյացոյց: Յօրաց ԱՅ գլ. 7 համարաւմ կգրէ յորժամ եղեն աստեղք ծերը (իմանալու է մեծ մոլորակները), ամենայն հրեշտակք աստեղաց (իմանալու է մոլորակաց բնակիչները), օրհնեցին զիս մեծաձայն, եւ